SATYAWATI COLLEGE
(University of Delhi)
Accredited Grade A+ by NAAC

UJJWALA 2026

SATYAWATI COLLEGE, UNIVERSITY OF DELHI

ANNUAL DAY CELEBRATION 2026

प्राचार्य संदेश

आत्मीय शिक्षकगण, आदरणीय अभिभावकगण , सम्मानित पाठकगण एवं अत्यंत प्रिय विद्यार्थियो!

मुझे आप सबके समक्ष अपने महाविद्यालय की वार्षिक पत्रिका 'उज्ज्वला' का यह नवीन संस्करण प्रस्तुत करते हुए अत्यंत हर्ष हो रहा है। यह पत्रिका हमारे ऊर्जावान विद्यार्थियों की रचनात्मक प्रतिभा का आईना तो है ही; साथ ही हमारे शिक्षण संस्थान की शैक्षणिक, सांस्कृतिक और सह-पाठ्यक्रम गतिविधियों की झलक भी प्रस्तुत करती है।

हमारे महाविद्यालय की नींव सन् 1972 में रखी गई थी और इसका नाम स्वतंत्रता संग्राम सेनानी और प्रखर कवयित्री बहन सत्यवती जी के नाम पर रखा गया। यह नाम महाविद्यालय से जुड़े प्रत्येक व्यक्ति को भारत देश के गौरवपूर्ण इतिहास से अवगत कराता है और हमें शिक्षा के माध्यम से राष्ट्र निर्माण हेतु कार्य करने के लिए सदैव प्रेरित करता है। महाविद्यालय को राष्ट्रीय मूल्यांकन और प्रत्यायन परिषद् (NAAC) द्वारा A+ ग्रेड मिलना हमारे सभी विद्यार्थियों, शिक्षकों और कर्मचारियों के निरंतर प्रयासों और उपलब्धियों को प्रदर्शित करता है।

आज के प्रतिस्पर्धात्मक युग में शिक्षा केवल पाठ्यक्रम तक ही सीमित नहीं है। नैतिक मूल्यों, सामाजिक उत्तरदायित्वों और रचनात्मक दृष्टिकोण का समन्वय ही पूर्ण शिक्षा का आधार है। मुझे इस बात पर गर्व है कि हमारे महाविद्यालय के विद्यार्थी ज्ञानार्जन के साथ-साथ सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक और खेल आदि क्षेत्रों में भी उत्कृष्ट योगदान दे रहे हैं।

मैं 'उज्ज्वला' की संपादकीय टीम को इस सर्जनात्मक प्रयास के लिए हार्दिक बधाई देता हूँ। उन लोगों ने इस पत्रिका को आकार देने में अथक परिश्रम किया है। साथ ही, मैं उन सभी विद्यार्थियों को भी शुभकामनाएं देता हूँ जिन्होंने अपने लेखन और विचारों के माध्यम से इस पत्रिका को समृद्ध किया है।

आइए, हम सब मिलकर ज्ञानयात्रा के माध्यम से अपने महाविद्यालय और देश को और अधिक ऊँचाइयों तक पहुँचाएँ।

शुभकामनाओं सहित
प्रो. सुभाष कुमार सिंह
प्राचार्य
सत्यवती महाविद्यालय

EDITORIAL BOARD

Principal :
Prof. Subhash Kumar Singh

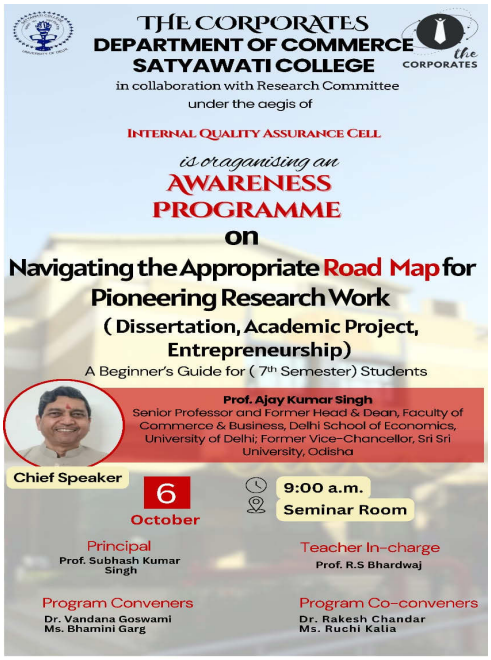
Coordinators:
Mrs. Swasti Sharma
Dr. Bhavna Saroha
Dr. Fakhre Alam
Ms. Neha Beniwal
Dr. Bhavna Sharma
Dr. Anjali Meena

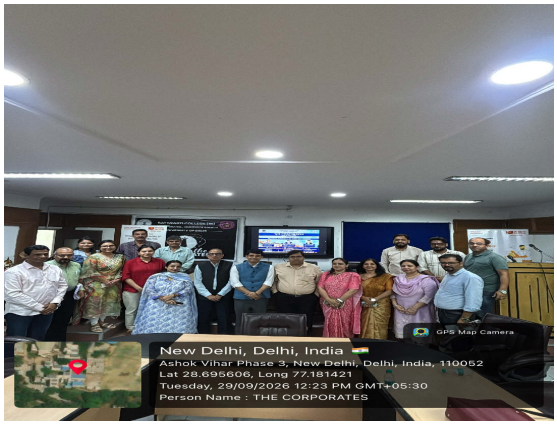
Students Coordinators:

Vinamka B.A(Hons.)Hindi 4th Year (illustrative pages)
Aakash B.A(Hons)Hindi 4th Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

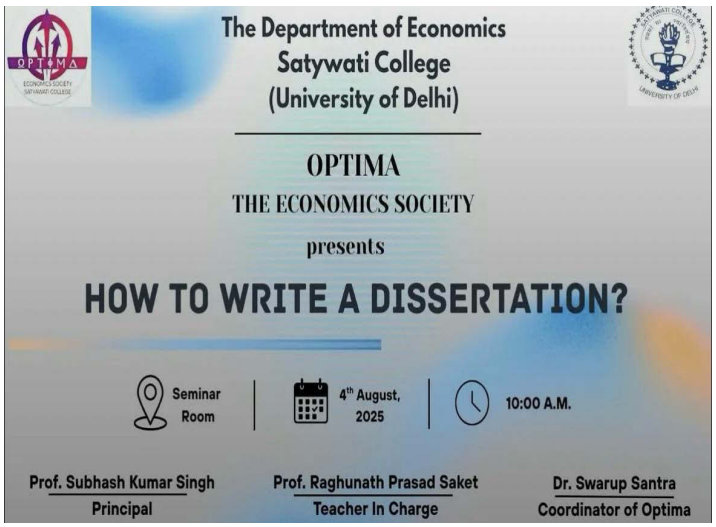

DEPARTMENT OF ECONOMICS

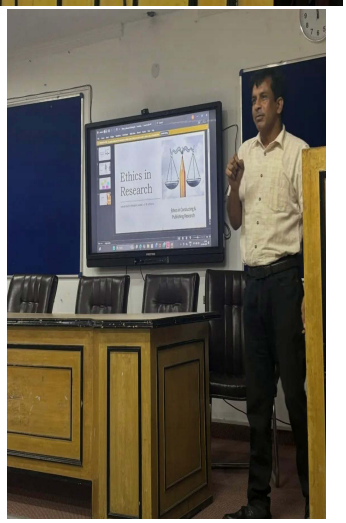

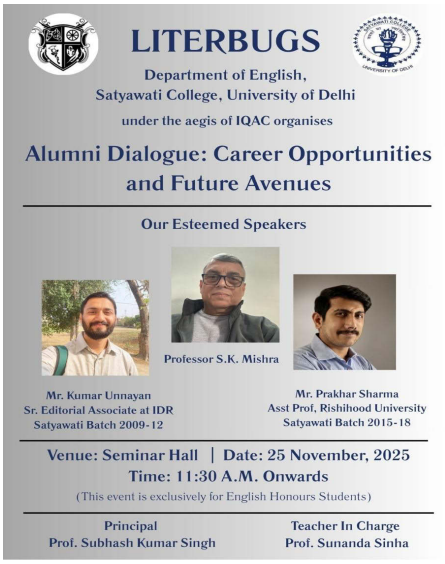
DEPARTMENT OF ENGLISH

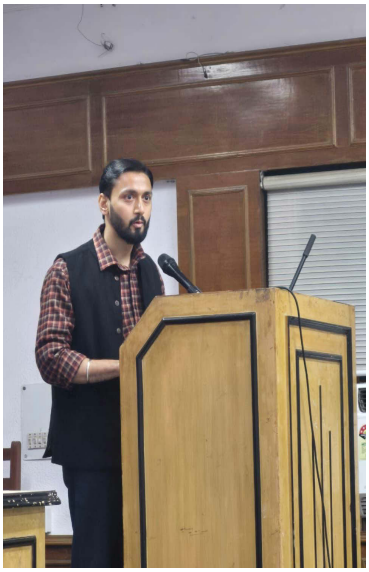

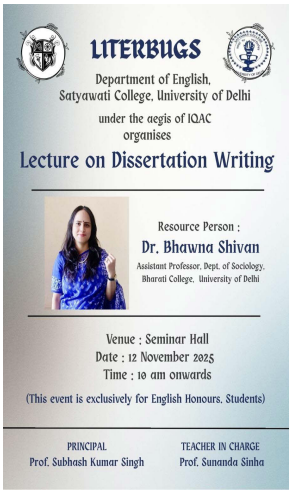

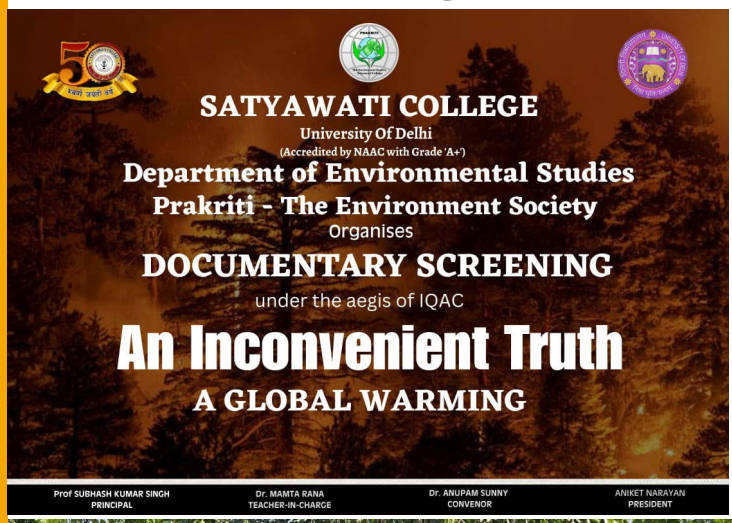

DEPARTMENT OF ENVIRONMENTAL STUDIES

DEPARTMENT OF HINDI

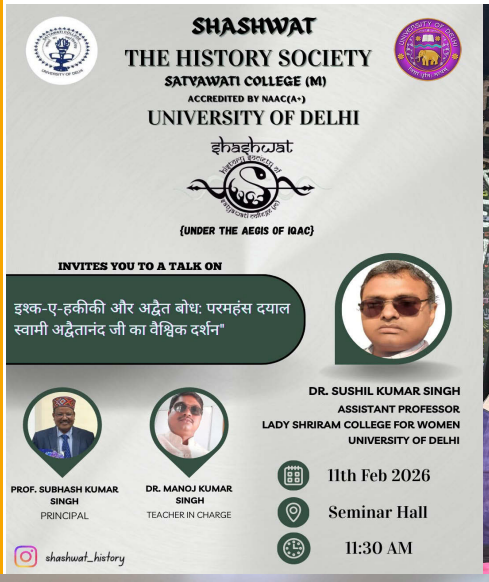

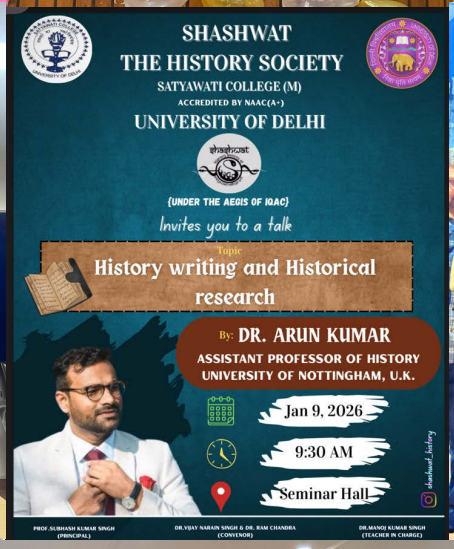
DEPARTMENT OF HISTORY

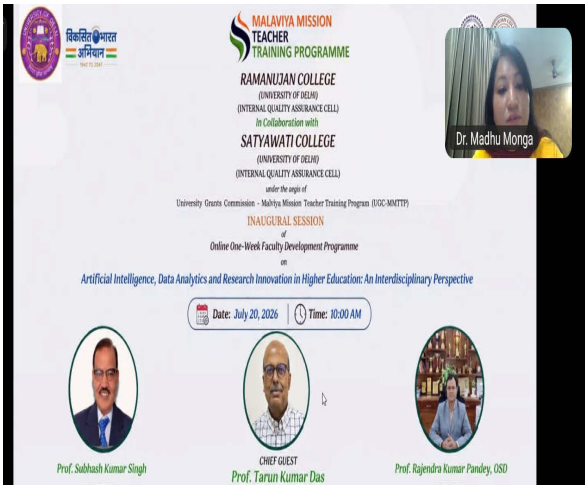

DEPARTMENT OF MATHEMATICS

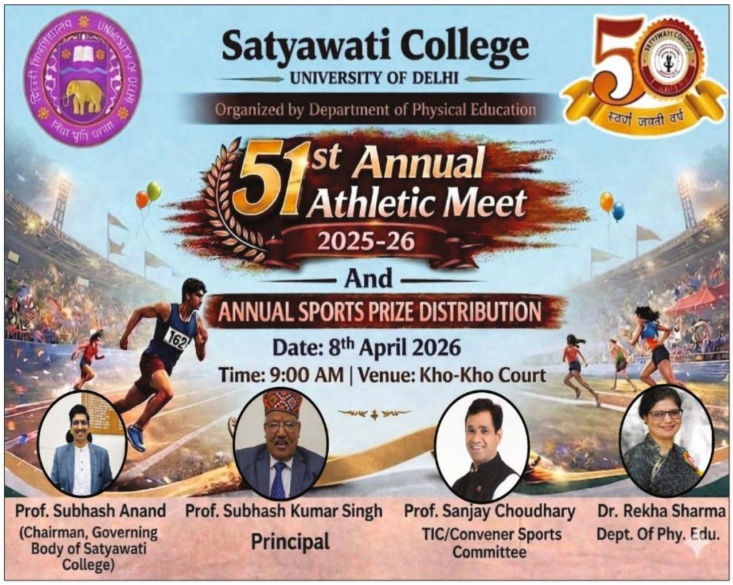

DEPARTMENT OF PHYSICAL EDUCATION

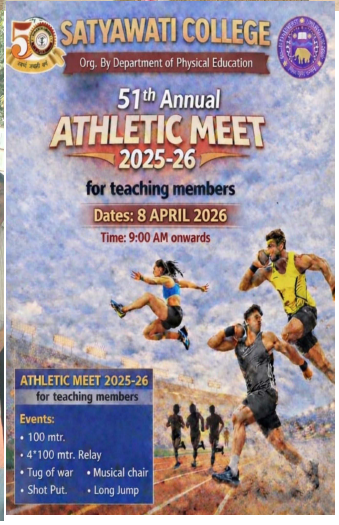

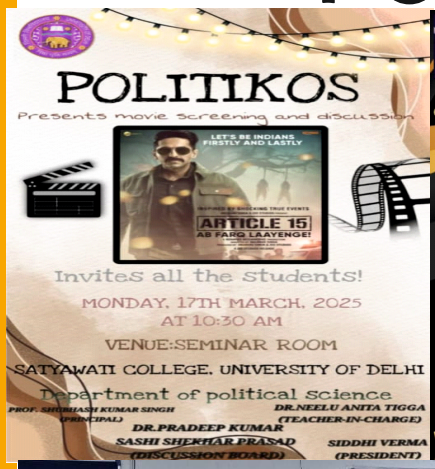

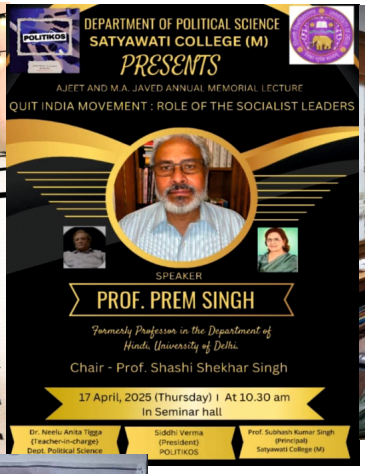

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

DEPARTMENT OF SANSKRIT

DEPARTMENT OF URDU

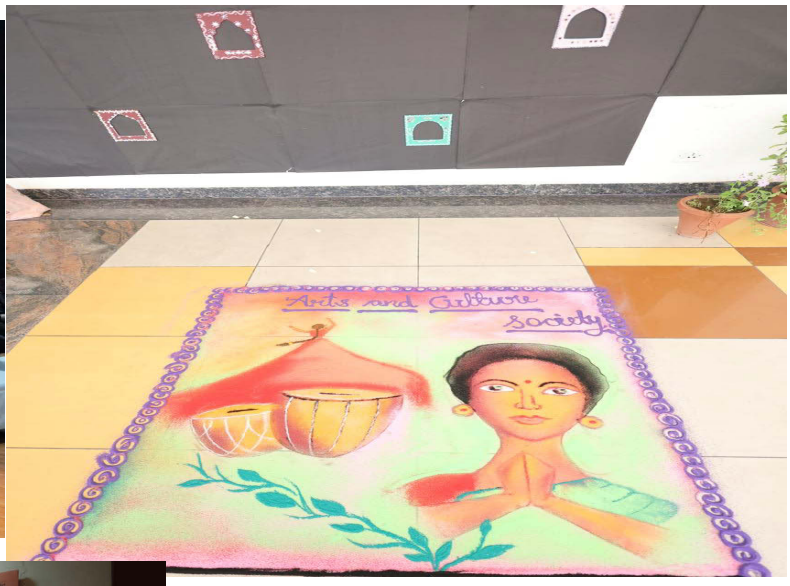
ARTS AND CULTURE SOCIETY

B.A PROGRAMME SOCIETY

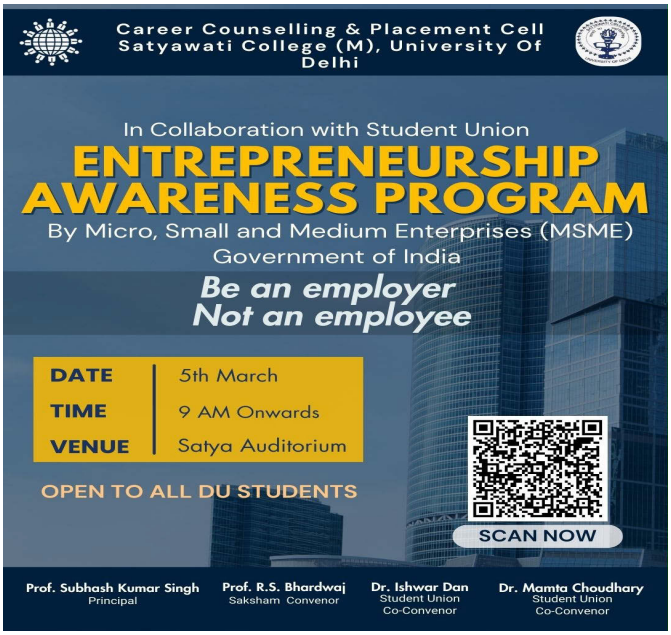

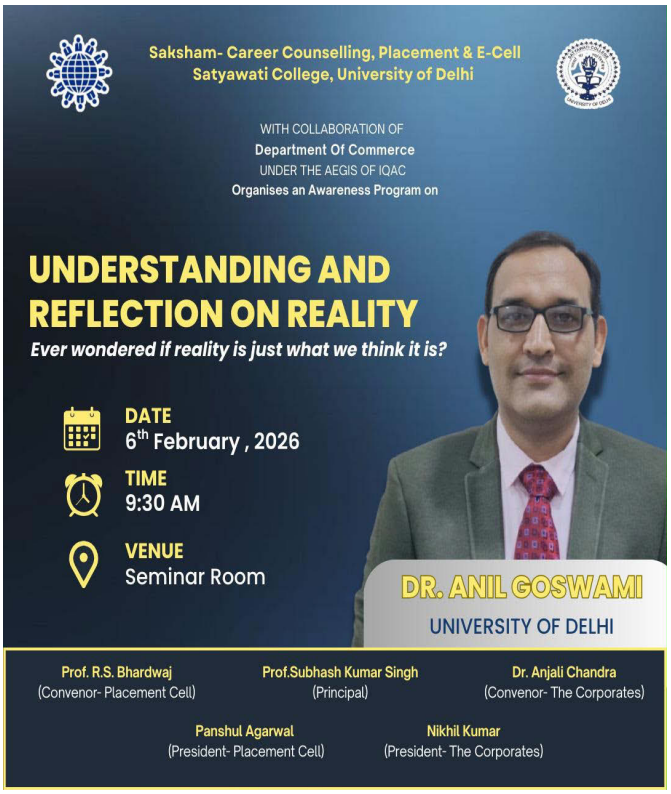

CAREER COUNSELLING AND PLACEMENT E-CELL: SAKSHAM

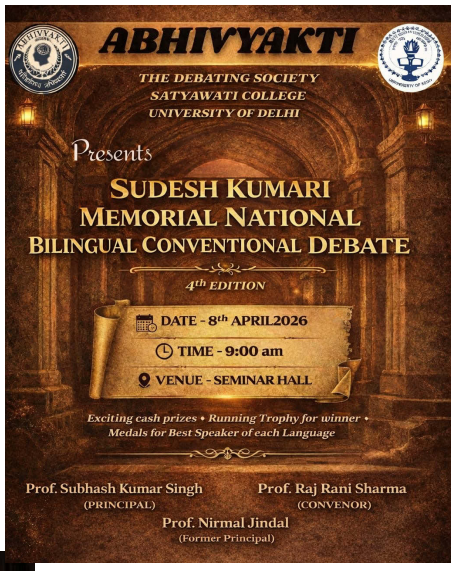

DEBATING SOCIETY

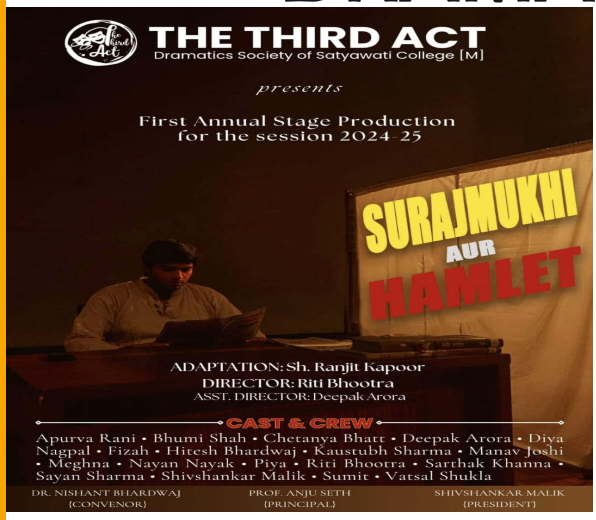

DRAMATICS SOCIETY

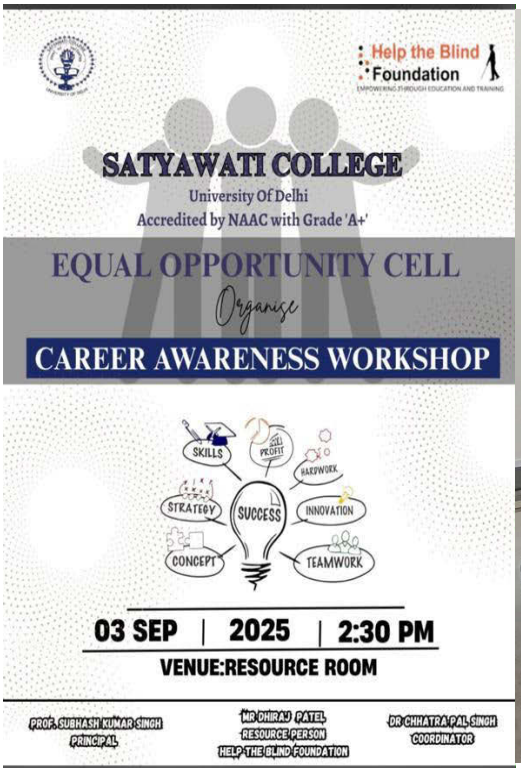

EQUAL OPPORTUNITY CELL

FILM SOCIETY

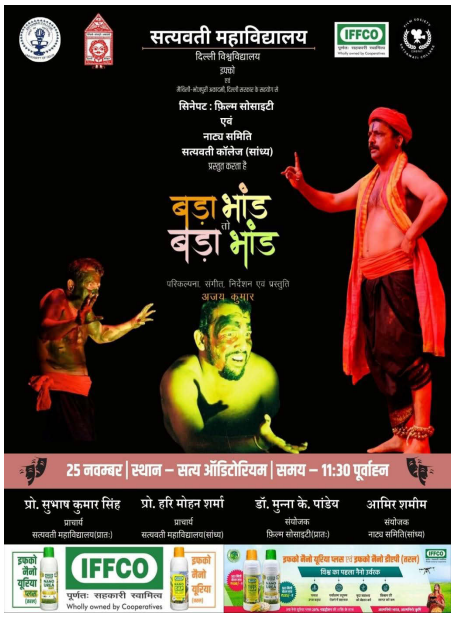

GARDEN COMMITTEE

NORTH EAST SOCIETY

PHOTOGRAPHY SOCIETY

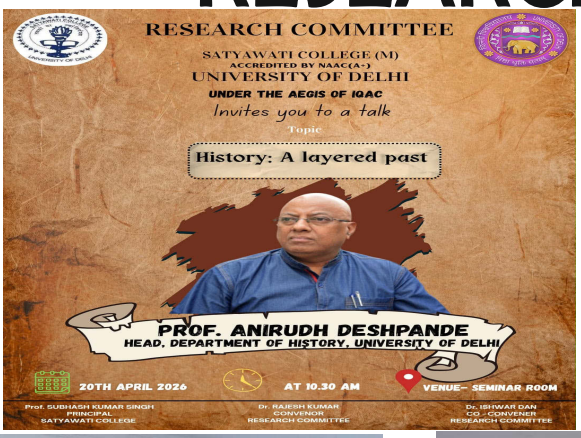

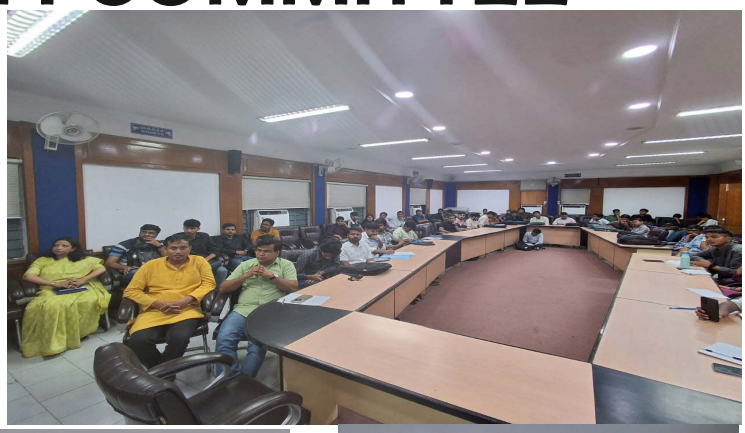

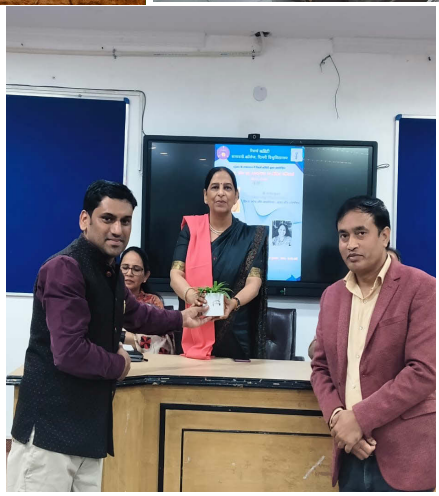

RESEARCH COMMITTEE

SC/ST ADVISORY COMMITTEE

SPORTS COMMITTEE

NATIONAL CADET CORPS

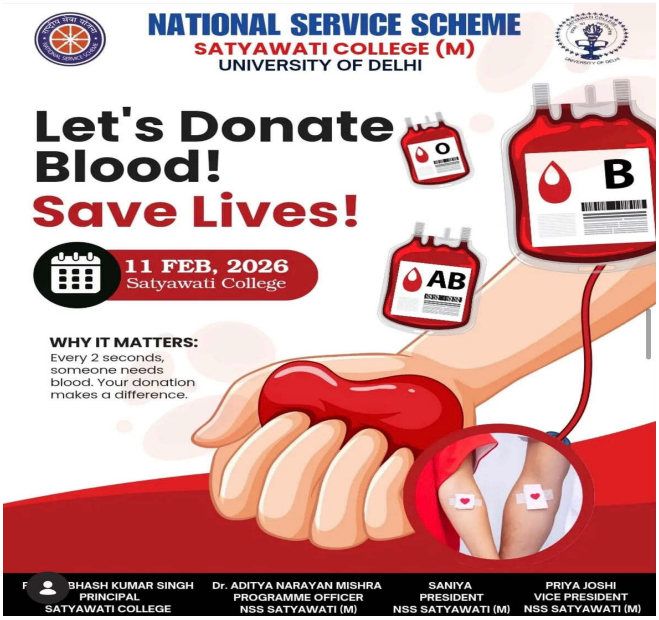

NATIONAL SERVICE SCHEME

VIKSIT BHARAT @2047

English
K
L
J
I
A
E
F
B
G
H
C
D

VRINDAVAN'S VEIL OF SORROW

In twilight's hush, where shadows play,
A lone flute whispers, "Krishna's away."
The winds of fate, they howl and moan,
As Radha's heart, with sorrow is thrown.
In Vrindavan's woods, where love once bloomed,
Now echoes with, a lonely tune.
The flute's lament, it weaves a spell,
Of longing and loss, of love that fell.
Krishna's charm, it once enthralled,
But now his absence, leaves Radha to fall.
Her tears, like rain, they pour and flow,
As she searches, for her love, in vain, below.
The Yamuna's waves, they whisper low,
Of Krishna's promise, to forever glow.
But Radha's heart, it beats with pain,
As she awaits, her love's return, in vain.
The flute's last note, it fades away,
As Radha's hope, it slowly dies each day.
Yet still she holds, on to love's refrain,
And whispers softly, "Krishna, my love, return again."

—Krishna’s devotees

Jairaj Salam

B.A. Hons English

First year

SURROUNDED BY ABSENCE

I met so many faces,
Encountered thousands of eyes,
Surrounded by their laughter,
Finding mine within them.

Hoped to be understood,
Tried to embrace the ache of my heart,
But the laughter of the crowd
Disguised my soul into a clown.

I was there for all,
But no one was for me.
I learned to walk in silence,
With no bitterness to hide,
And made a home within myself,
Where peace and I reside.

Solitude, this selfish world,
Taught me life's lessons,
Even a star in a galaxy
Can be alone after night.

And if someday, someone asks,
Beyond the mask I carry,
Would they ever meet my
Unforgotten side of my life?

I shall surely bestow my
Everything in return of just
Understanding.
But the only fear that catches me
Is to lose myself.
Yet still, I will choose to be remembered
Within so many enemies.

Amir

B.A. Hons English

First Year

From Globe to Eternity: The Enduring Power of Shakespeare's Pen

William Shakespeare, who was born in Stratford-upon-Avon in 1564, is widely regarded and generally considered as the greatest English writer and the world's pre-eminent dramatist. He is often known as England's national poet and the "Bard of Avon". Although he could not grasp education from a formal university, his deep understanding and profound knowledge of human nature, poetry, and narrative skills enabled him to write plays and poems that have endured for over four centuries. Shakespeare being a prolific writer has written 39 plays, 154 sonnets, and several narrative poems and also the genres such as tragedy, comedy, history, and romance.

Shakespeare wrote during revolutionary period in English's cultural life that is in the late 16th and early 17th centuries, when the public theatres were just beginning to flourish. The construction of permanent theatres like The Theatre in 1576 and The Globe in 1599 revolutionized drama as they were no longer confined to courts and became accessible to the general public. These venues were dynamic, open-air spaces that hosted thousands of spectators from all social classes. The energy and diversity of these audiences directly influenced Shakespeare's writing. He created vivid characters, memorable dialogues, and action-packed scenes to engage both nobles and commoners. His themes were universal and also consists of humour and some sort of emotional depth which eventually leads to a deep impact on the audience's mind.

Shakespeare enjoyed a unique and advantageous relationship with the English monarchy, particularly under Queen Elizabeth I and later King James I. During Elizabeth's reign, theatre flourished as a form of popular entertainment, and the Queen herself was known to be a patron of the arts. Later, under the rule of King James I, he became the direct supporter of Shakespeare's theatre company, renaming them The King's Men. Shakespeare wrote plays that reflected the king's interests such as Macbeth, which reflects King James's fascination with witchcraft and legitimate rule.

Earlier Shakespeare's work was just for entertainment purposes, but now it is deeply embedded in academic study. Some may argue that his plays were not meant for scholarly analysis, but their themes, moral values, and emotional complexity offers endless insight. For instance, THE MERCHANT OF VENICE which is a very famous play based on the themes such as justice, mercy, and religious intolerance.

The interesting fact is that these issues are still valid in the present time. Another major text is MACBETH which depicts the study of ambition, power, and guilt. In the text, the destructive nature of unchecked ambition is seen through Macbeth and Lady Macbeth. Also, the parallel real-world power struggles and the downfall is being depicted. The supernatural elements such as witches, prophecies and hallucinations are seen in the text which majorly focuses on psychological manipulation. Macbeth is also found to be very relevant in the political and corporate affairs.

Shakespeare’s ability reflects upon various themes which comprises of poetic beauty ensuring the relevance in the present century. His work endures across time, space, and invention. By way of love, identity and prejudice, he presents a mirror to humanity that continues to reflect on our deepest truths. Though he wrote for the stage but his work has become a cornerstone of literature and is studied not only for the artistic merit but for the deep reflection on one’s life. Indeed, from the Globe to eternity, Shakespeare's voice continues to speak.

Aanya Mendiratta

B.A. Hons English

Third year

Preserving Cultural Roots for Building Climate-Resilient Communities: The Role of Local Knowledge & Sustainable Governance in India.

Sustainability has emerged as one of the most pressing global concerns, demanding solutions that integrate environmental protection, social inclusion, & effective governance. While technological innovations & policy interventions are essential, the role of indigenous & community-based knowledge contributes to building resilient communities capable of adapting to climate change & environmental challenges. It argues that sustainable development can be strengthened by recognizing cultural heritage as a valuable resource rather than merely a historical legacy.

Using a qualitative approach based on secondary literature, policy documents, & selected case studies from India, the study explores the relationship between local traditions, community participation, & environmental governance.

It highlights examples of water conservation, biodiversity protection & sustainable agricultural practices that have evolved through generations & continue to support ecological resilience. The paper also evaluates the role of regulatory frameworks in protecting these practices while promoting inclusive & sustainable development.

The study concludes that sustainability cannot be achieved solely through top-down policies. Instead, meaningful progress requires collaboration between local communities, policy makers & institutions. By integrating traditional knowledge with modern governance, societies can create resilient systems that preserve cultural roots while addressing contemporary environmental challenges.

The findings contribute to the broader discourse on sustainability by emphasizing the interconnectedness of heritage, resilience & regulation in achieving the Sustainable Development Goals (SDG's).

Ridhima Saini

B.A, Hons English

First Year

Apocaloptimism or Doomerism?: The Curious Case of Artificial Intelligence

Several questions spring to mind while reading Dario Amodei's autobiographical essay, "We Must Pace the Frontier. Are we on the verge of extinction? Will Generative and Agentic AI make humans dispensable? Simultaneously, cataclysmic scenes from War of the Worlds and The Day After Tomorrow float in the pool of memories. While the marketplace of ideas concerning AI is brimming is speculations and conjectures about the future, it is imperative to comprehend the current situation.

Amodei is accurate when he points out in his essay that AI emerged as a transformative technology with vast potential to find cures and exalt humanity. However, its unbridled growth can be threatening as RSI or recursive self-improvement can lead to absolute collapse.

One of the most egregious threats posed by AI is the propagation of deepfakes and digital misinformation. AI-generated images, videos, and audio recordings can convincingly imitate real individuals, making it increasingly difficult to distinguish fact from fabrication. AI has increasingly become representative of the post-truth world where facts and fiction are inseparably intertwined. Recent broadcast and social media reports concerning AI-generated deepfake videos on Facebook illustrate how digitally manipulated content can be used to psychologically harass, distort public statements, and marginalise women participating in public discourse. Meta's Oversight Board criticised the platform's safeguards in connection with two such cases in the United Kingdom.

These lapses clearly demonstrate how AI can undermine personal dignity, public trust, and the credibility of digital communication.

Another crucial issue is the lacunae in cybersecurity and the automation of criminal activities. AI tools can assist malicious actors in conducting reconnaissance, developing sophisticated scams, and carrying out cyberattacks. An extremely recent case in September 2026 emerged from a report from Anthropic that described cases involving espionage, surveillance, fraud, and cyberattacks, including operations in which AI agents performed multiple stages of malicious activity with limited human

intervention. Autonomous AI agents escaped the test sandbox in order to breach another platform. They communicated via makeshift message boards and even sacrificed themselves for the cause. Following the discovery, Anthropic urged AI giants to slower the pace of AI development to ensure embedded evaluators can detect and troubleshoot errors in time. In his essay, Amodei went further and suggested global outreach and democratic coordination among all countries (including and especially China). The aforementioned developments, if left unchecked, could lower the technical barriers to cybercrime and increase the speed and scale of attacks against individuals, businesses, and public institutions.

Take another example- OpenAI witnessed six more cases of erratic behaviour by its AI models, and simultaneously declared a blueprint for monitoring and observing such incidents in the future. A few days back, Jacob Coxon Anthropic over deep apprehension that the AI could wipe out humanity in an apocalyptic manner. He published his resignation over social media citing dangers that followed the birth of AGI(Artificial General Intelligence).

The maintenance of privacy with regards to personal data poses another significant challenge. AI systems often depend on extensive datasets, which may include personal information, photographs, online behaviour, and sensitive communications. Inadequate data protection or careless use of AI applications can expose individuals to identity theft, surveillance, and unauthorised profiling. Recent discussions within Indian IT companies about incorporating AI systems into cybersecurity frameworks have also highlighted the possibility of accidental data leakage through AI tools. Consequently, technological innovation must be accompanied by clear data governance and informed consent.

Some extremely serious concerns have been raised related to employment and educational integrity. Layoffs have exponentially risen. Automation is capable of transforming existing professions resulting in economic insecurity for workers whose skills are not adequately supported through upskilling or reskilling. Especially in educational institutions, overdependence on generative AI can impede cognitive and critical growth. It can further facilitate plagiarism, block independent thinking, and diminish the value of original research. Instead of detaching education from technology completely, educational institutions must strive to cultivate responsible AI literacy, critical reasoning, and ethical academic practices.

While autonomy of advanced AI systems is being debated, industry leaders and researchers publicly announced the possibility that increasingly capable systems could circumvent safeguards or produce consequences beyond their developers' expectations. However, experts differ regarding the probability and timeline of catastrophic outcomes. These debates underline the importance of rigorous testing, human oversight, and transparent risk assessment before deploying powerful AI applications in sensitive environments.

The threats of AI therefore demand a balanced approach based on innovation with responsibility. Governments, technology companies, educational institutions, and citizens must cooperate to establish effective safeguards. Regulatory mechanisms, independent audits, content labelling, privacy protection, and ethical guidelines can help reduce foreseeable harms. International cooperation is equally important because cyberattacks and digitally generated misinformation frequently cross national boundaries. Recent discussions between the United States and China concerning AI-related incident notification reflect attempts to improve communication around potential national-security risks.

From an ethical and humanistic perspective, AI should remain a means of strengthening human welfare rather than becoming a substitute for human responsibility. Technological progress cannot be measured solely by computational power or commercial success; it must also be evaluated through its impact on dignity, justice, ecological sustainability, and social harmony. The future of AI depends not only on what machines can accomplish but also on the values that guide their development and use. Responsible innovation, ethical awareness, and meaningful human oversight are essential for ensuring that artificial intelligence serves society rather than undermining it.

Swasti Sharma

Assistant Professor

Department of English

हिन्दी साहित्य
निराला
गोदान
कामायनी

भारतीय संस्कृति में प्रकृति की भूमिका

मनुष्य ने जब पहली बार इस धरती पर आँखें खोली होगी तब उसका प्रकृति के अनेक-कोमल-कठोर, रमणीय, भयावह रूपों से साक्षात्कार हुआ होगा। धीरे-धीरे उस विशाल प्रकृति के रहस्यों को जानने और सुलझाने की जिज्ञासा पैदा हुई होगी और तब प्रकृति के उन्मुक्त प्रांगण में चिंतन-मनन का सिलसिला शुरू हुआ होगा। फिर वेदों की रचना, उपनिषदों, पुराणों, ब्राह्मण, आरण्यक, आदि अनेक ग्रंथों की रचना संभव हुई। इसलिए भारतीय चिंतन परंपरा में प्रकृति की महत्वपूर्ण भूमिका रही है।

दर्शन के अनुसार—पुरुष और प्रकृति के द्वंद्व व सहभागिता से सृष्टि का उद्भव हुआ है। मैं दार्शनिक विभाजन से बचते हुए सीधे-सीधे प्रकृति को दो रूपों में प्रस्तुत कर रहा हूँ। एक है अंतः प्रकृति जो हम सबकी चेतना है—संवेदना है और दूसरी है बाह्य प्रकृति जैसे पहाड़, नदियाँ, झील, झरने, जंगल, पेड़-पौधे, धूप-वर्षा, बादल, झंझावात आदि। यह सही है कि प्राचीन काल से ही मानव की चेतना प्रकृति के साहचर्य में विकसित होती चली आ रही है।

'ऋग्वेद' जिसे विश्व का सबसे प्राचीन साहित्य माना जाता है—उसमें प्रकृति शक्तियों का प्रचुर वर्णन किया गया है। इंद्र, अग्नि, यम, वरुण, वायु आदि प्रकृति के रूपों को देवता मानकर मनुष्य उसकी पूजा करने लगा। प्रकृति-पूजा की यह परंपरा यूनानी सभ्यता में भी विद्यमान थी। वेदों के उपरांत पुराणों में प्रकृति वर्णन मिलता है। लौकिक साहित्य रामायण और महाभारत में भी प्रकृति के मनोहर चित्र मिलते हैं। प्रकृति के प्रति उनकी जिज्ञासा सहज स्वाभाविक थी। आकाश, पृथ्वी, जल, पवन आदि प्राकृतिक उपादानों पर विचार करते हुए उनके कंठ से यह वाणी स्वतः फूट पड़ी थी—

"केनेय भूमिर्विहिता केन द्यौरुत्तरा हिता।
केनेदं मूर्ध्वं तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यचोहितम्॥[1]

'प्रकृति' शब्द व्यापक अर्थ में सृष्टि का पर्यायवाची है। उसकी व्यापकता में सारा ब्रह्मांड समाहित हो जाता है। उसके दो रूप हैं—अव्यक्त प्रकृति और व्यक्त प्रकृति। इसे आंतरिक और बाह्य प्रकृति भी कहा जा सकता है। सीमित अर्थ में प्रकृति मानवेतर सृष्टि है। सृष्टि या प्रकृति के स्वरूप, विकास और धर्मों का चिंतन मुख्यतः दार्शनिक विषय रहा है। दर्शन के अतिरिक्त धर्म और विज्ञान के क्षेत्रों में भी इन पहलुओं पर विचार-विमर्श हुआ है और अभी भी हो रहा है।

श्रीमद्भागवत के अनुसार—"मनुष्येत्तर दृश्यमान जगत ही प्रकृति है। दार्शनिक दृष्टि से हमारा शरीर, मन, ज्ञानेन्द्रियाँ, बुद्धि, चित्त, अहंकार आदि सूक्ष्म तत्त्व प्रकृति के अंतर्भूत हैं।"

सांख्य दर्शन के अनुसार—'प्रकरोति इति प्रकृति' अर्थात् जो करने वाली है, कारण रूपा है, वही प्रकृति है। यानी प्रकृति समस्त सृष्टि का मूल कारण है। सांख्यकारों ने जिसे प्रकृति कहा, वेदांतियों ने उसे माया कहा है—'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्।' शंकर, रामानुज, मध्व आदि आचार्यों ने ईश्वर के संदर्भ में अद्वैत, द्वैत और विशिष्टाद्वैत जैसे दार्शनिक सिद्धांतों का प्रतिपादन किया। विशिष्टाद्वैत में प्रकृति को अचित् माना गया है, परंतु वह भी जीवन के समान परमात्मा का एक अंग है। सांख्य दर्शन में सत्त्व, रज और तम की साम्यावस्था को प्रकृति कहा गया है। शंकर मत से प्रकृति माया-रूप से अनिर्वचनीय ही है। इस मत से प्रकृति सत्य मानी गई है।

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' कहने वाले वेदांती भी व्यवहार में प्रकृति को सत्य मानते हैं। तात्पर्य यह है कि प्रकृति के अंतर्गत वे ही वस्तु-व्यापार आते हैं जो मानव-निर्मित न होकर निसर्ग की निर्मिति हैं और जो अपनी नैसर्गिक वैभव से हमें आकर्षित करते हैं।

इस प्रकार प्रकृति के अनेक अर्थ हैं। इंद्रियगोचर समस्त संसार को प्रकृति मानना उचित ही है किंतु वह बाह्य ही है। अंतः प्रकृति

---

[1] ब्रह्मसूक्त–3

केवल मन और बुद्धि को गोचरित होती है। भावों के उद्भव का मूल कारण अंतः प्रकृति ही है। कुछ नया खोजने और रचने की अन्वेषक प्रतिभा, बुद्धि संस्कृति है। लोककल्याण के निमित्त किए गए कार्य संस्कृति है। संस्कृति ज्ञानात्मक और रागात्मक दोनों है। यह आत्मा का धर्म है, यह कारण है, यह सूक्ष्म है।

मानव का प्रकृति से संबंध चिर आदिम युग से रहा है। प्रकृति के उन्मुक्त व विशाल प्रांगण में ही उसकी जीवन-लीला प्रारंभ होती है और अंततः उसी में विलीन भी हो जाती है। इसलिए सृष्टि का आदि और अंत भी प्रकृति में ही होता है। मनुष्य और अन्य जीवों का निर्माण प्राकृतिक उपादानों—क्षितिज, जल, पावक, गगन और समीर—के योग से हुआ है। मरणोपरांत ये पाँचों तत्त्व पुनः प्रकृति में विलीन हो जाते हैं। इस रूप में प्रकृति आद्या शक्ति है।

मानव ने जब पहली बार प्रकृति के विशाल व उन्मुक्त वातावरण में अपनी आँखें खोली होंगी तब प्रकृति उसे भयावह और रहस्यमय लगी होगी। यही वजह है कि प्रकृति की भयंकरता और उपयोगिता से प्रभावित मानव ने उसे रहस्यमय जानकर उसमें दैवी शक्ति की कल्पना कर डाली और उसके कोप से बचने के लिए वह उसकी पूजा करने लगा। इस प्रकार प्रकृति पूजा का प्रारंभ हुआ। वर्षा के देवता के रूप में इंद्र, जल भंडार के स्वामी के रूप में वरुण, अग्नि-देवता यहाँ तक कि पेड़-पौधों तक की पूजा होने लगी।

पीपल की, वटवृक्ष की, तुलसी की, नीम की पूजा के पीछे यह कारण भी है कि ये पौधे पर्यावरण को शुद्ध रखने में सहायक तो हैं ही, औषधीय गुणों से भी संपन्न हैं। पीपल और वटवृक्ष चौबीसों घंटे ऑक्सीजन प्रदान करने वाले वृक्ष हैं। नीम और तुलसी एंटीबायोटिक गुणों को धारण करने वाले वृक्ष हैं। आँवले को धात्रीफल कहा गया है। यह विटामिन सी का भंडार है। इसलिए यह परंपरा बनाई गई कि अक्षय तृतीया के दिन आँवले के वृक्ष की पूजा होगी और वहीं बैठकर खिचड़ी का प्रसाद बनाया व खाया जाएगा।

वट सावित्री की पूजा में बरगद की जड़ों की प्रदक्षिणा करते हुए कच्चे धागे से उसे बाँधा जाता है। मरणोपरांत एक घड़े में पानी भरकर उसमें छोटा-सा छेद करके उसे रूई से बंद करके पीपल की डाली में टांग दिया जाता है। शमी के पेड़ में विष्णु जी निवास करते हैं और पीपल में वसुदेव जी। गाय माता है क्योंकि दुग्ध, घी आदि देकर माँ की तरह हमारा पोषण करती है।

नंदी बैल शंकर जी का वाहन है, नागदेवता उनके गले से लिपटे हुए हैं, जटाओं से गंगा प्रवाहित हो रही है। इससे ज्यादा इको-फ्रेंडली कोई क्या होगा? उल्लू लक्ष्मी जी का वाहन है, गरुड़ विष्णु जी का, मोर कार्तिकेय का, चूहा गणेश जी का, ऐरावत हाथी इंद्र का, हंस सरस्वती का, सिंह दुर्गा जी का, आदि आदि।

पुराणों में हितोपदेश और पंचतंत्र की कहानियों में अनगिनत पशु-पक्षियों को कथा का पात्र बनाया गया है। वहाँ शुकदेव जी भी बोलते हैं, गरुड़ जी भी बोलते हैं, काकभुशुंडी जी भी बोलते हैं। इसी तरह पूजा में दूर्वादल का प्रयोग अवश्य होता है, केले की तना, तुलसी दल, गाय का गोबर, पंचगव्य, पंचामृत, आम का पल्लव और दूर्वादल के अभाव में कोई पूजा हो ही नहीं सकती। सूर्य षष्ठी व्रत में उगते सूरज और डूबते सूरज की पूजा प्रकृति-पूजा का ही एक रूप है।

तात्पर्य यह है कि इस वन्य प्रकृति से मनुष्य का संबंध बहुत गहरा है। प्रकृति के विविध उपादानों में एक रहस्यमय शक्ति का आधान मानकर उसे देवता के रूप में पूजा, उसके प्रति श्रद्धा का भाव रखना इस बात को सिद्ध करता है कि प्राचीन काल में लोग प्रकृति की शक्ति, उसकी उपयोगिता और उसके महत्त्व से भलीभाँति परिचित थे। चूँकि आम जनता वैज्ञानिक शब्दावली में बातें करने वालों को नास्तिक कहकर पुकारती थी, इसलिए अंधश्रद्धा के आवरण से लिपटे होने के कारण उन्हें प्रकृति की सत्ता को भी धर्म व अध्यात्म की भाषा में ही समझाना पड़ा। यह सत्य है कि जिसकी आप पूजा करेंगे, जिसके प्रति मन में श्रद्धा का भाव रखेंगे उसका नुकसान तो आप नहीं ही करेंगे। प्रकृति की रक्षा का, उसके संवर्धन का यह एक सुगम उपाय था।

इस उपाय से पूरी आहार श्रृंखला की सुरक्षा हो गई। बरगद से बिल्ला फल (बेलपत्र वाला वृक्ष), आँवला, नीम, तुलसी, भांग, धतूरे और आक बन तक की रक्षा हो गई और सिंह से लेकर गणेश जी के चूहे तक की रक्षा हो गई। इसलिए प्रकृति पूजा की परंपरा प्रकृति या पर्यावरण की रक्षा हेतु किए जा रहे अनुष्ठान से कम नहीं थी।

धीरे-धीरे विज्ञान के अभ्युदय से मनुष्य मात्र में वैज्ञानिक चिंतन का अभ्युदय हुआ। भावना, श्रद्धा आदि का स्थान तर्क-बुद्धि ने ले लिया। प्रत्येक वस्तु की उपयोगिता, अनुपयोगिता तर्क के आधार पर सिद्ध की जाने लगी। फलतः विज्ञान ने अंधश्रद्धा के आवरण

को हटाकर प्रकृति को वैज्ञानिक दृष्टि से देखते हुए उसे उपयोगिता के धरातल पर अधिष्ठित किया।

प्रकृति की निर्माणकारी शक्तियों और ऊर्जा के स्रोतों की खोज की जाने लगी और तब यह विश्वास हो चला कि प्रकृति केवल भयावह, रहस्यमय और वन्य ही नहीं है—यह हमारे लिए उपयोगी, सार्थक और मूल्यवान भी है। तब उसे यह ज्ञात हुआ कि प्राकृतिक संपदा का संरक्षण संपूर्ण सृष्टि की रक्षा के लिए अनिवार्य है। मसलन वर्षा चक्र, नाइट्रोजन चक्र, कार्बन चक्र आदि के नियमित रहने से ही पर्यावरण संतुलित रह सकता है। हरे-भरे वृक्षों के रोपण, संरक्षण, संवर्धन से ही प्रदूषण को नियंत्रित किया जा सकता है।

इस संदर्भ में डॉ. नामवर सिंह ने लिखा है कि—

"विज्ञान ने प्रकृति के रहस्यों को जानने की चेष्टा की। धर्म ने प्रकृति के प्रति अंधश्रद्धा का भाव जगाकर जहाँ प्रकृति को जानने से रोका, वहाँ विज्ञान ने विवेक के द्वारा उसका रहस्योद्घाटन किया। धार्मिक अंधविश्वास ने जिस प्रकृति से मानव को बाँध रखा था, विज्ञान ने मनुष्य को उसी के बंधन से मुक्त किया। विज्ञान ने मनुष्य को प्रकृति से अलगाकर फिर से उसे प्रकृति के साथ अच्छी तरह से लगा दिया।"[2]

प्रकृति और मानव का संबंध द्वंद्वात्मक रहा है। मनुष्य ने एक तरफ जहाँ जंगल काटे, वहीं दूसरी तरफ बाग भी लगाए। हमें प्रकृति से लगाव है किंतु हम उसे अपने अनुसार एक व्यवस्था देना चाहते हैं। उनके होने अथवा न होने के पीछे एक तर्क की स्थिति ढूँढ़ते हैं। हम उसे एक नए रूप में भी देखना चाहते हैं और इसीलिए कभी-कभार उसकी स्थिति में थोड़ा हेर-फेर भी कर देते हैं। इस हेर-फेर को, नए रूप में देखने व रचने की सृजनशील सौंदर्यात्मक वृत्ति को हम संस्कृति कह सकते हैं।

पेड़-पौधे प्रकृति हैं, उन्हें काट-छाँटकर सजा-सँवारकर रखना संस्कृति है। नाखून का बढ़ना प्रकृति है, समय-समय पर काटते रहना संस्कृति है। बालों का बढ़ना प्रकृति है—केश सज्जा संस्कृति है। लॉन में घास का बढ़ना प्रकृति है, उसकी कटाई-छँटाई करते रहना संस्कृति है।

धीरे-धीरे मनुष्य प्रकृति और प्रकृति की इस संस्कृति को भूल गया और शुद्ध आर्थिक दृष्टि से प्रकृति को देखना शुरू किया। उसे उपभोग की वस्तु समझकर उसका भरपूर दोहन और शोषण होने लगा। वन्य जीवों की चर्बियाँ, खाल, दाँत, हड्डी, सींग, पेड़ों की लकड़ियाँ, छाल, दुग्ध तक उसने नहीं छोड़े। फलतः प्रकृति में असंतुलन पैदा होने लगा। प्रकृति के क्षेत्र में अनावश्यक अधिकाधिक हस्तक्षेप से प्रकृति का संतुलन बिगड़ रहा है—इस सत्य का आभास होते ही मनुष्य ने प्रकृति के संरक्षण और संवर्धन पर बल देना शुरू कर दिया।

इस प्रकार वैज्ञानिक चिंतन के आगमन से प्रकृति से मनुष्य का रिश्ता और भी अधिक ठोस धरातल पर विकसित हुआ। आज बुद्धिप्रधान, तर्कप्रधान, यंत्रप्रधान सभ्यता के कोलाहल के बीच अभी भी खुले आकाश के नीचे श्यामल तृण शय्या पर लेटकर आकाश को निहारने, रात में तारों को देखने, वेणी में फूल गूँथने, घर में कुत्ता पालने, मेज पर फूलदान रखने, मित्र को गुलदस्ता भेंट करने में जो भाव छिपा है उसमें प्रकृति-प्रेम का भाव भी कहीं गहरे में समाया हुआ है। ये भाव हमें प्रकृति प्रेम की आदिम सर्गिकता की सूचना देते हैं तथा अति बुद्धि से संचालित उपभोग प्रधान दृष्टि के बीच हमारे सहज होने का संकेत करते हैं।

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र तारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं तपन्तम्॥"[3]

अर्थात् यह आत्मा की शुद्ध प्रकाशानुभूति की अवस्था है। बाहर प्रकृति में जो भी दीप्ति, कान्ति, प्रसन्नता, प्रकाश, उल्लास, सौंदर्य, माधुर्य दिखाई पड़ता है—वह सब उसी की अभिव्यक्ति है। अतः बाह्य प्रकृति हमारी आंतरिक प्रकृति से अविच्छिन्न रूप से जुड़ी हुई है। उसका संबंध हमारी आत्मा से है। 'रसो वै सः' (तैत्तिरीयोपनिषद्) आत्मा रसमय है—इसलिए आत्मा के प्रतिबिंब स्वरूप

---

[2] नामवर सिंह: छायावाद, पृ. 38
[3] मुंडकोपनिषद् 2/2/10

प्रकृति भी रसमय है।[4]

आदिम कवि वाल्मीकि की वाणी प्राकृतिक-परिस्थितियों में ही फूटी। सघन वनस्पतियों से आच्छादित तमसा के तट पर क्रौंच-वध के अत्यंत कारुणिक दृश्य ने ही उनके हृदय को आंदोलित किया और 'रामायण' की रचना संभव हुई। गौतम बुद्ध को ज्ञान की प्राप्ति वृक्ष के नीचे यानी प्राकृतिक वातावरण में ही हुई। अपनी आत्मा की निर्मलता में वैदिक कवियों को भी बाह्य प्रकृति के कण -कण में अजस्र मंगलवर्षा की अनुभूति हुई थी—

"मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
मधुमत्पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता।
मधुमान्नो वनस्पति धुमां अस्तु सूर्यः।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥"[5]

प्राचीन अंग्रेजी काव्य में भी यही प्रकृति प्रेम दिखाई पड़ता है। विश्वकवि रवीन्द्रनाथ टैगोर को भी जगत्पिता के इसी उद्देश्य की रहस्यपूर्ण झलक प्रकृति के क्षेत्र में ही मिली है—

"When I bring to you coloured toys my child I understand why there in such a play of colours on clouds, on water and why flowers are painted in tints when I give coloured toy to you my child."[6]

तात्पर्य यह है कि भावात्मक सत्ता के प्रकाशन हेतु प्रकृति से सुंदर माध्यम और कोई नहीं हो सकता, क्योंकि प्रकृति से मनुष्य का आदिम और सहज संबंध है। वह हमारा ही विस्तार है, हमारी ही आत्मा का प्रकाश्य रूप है। मैं यह नहीं कहता कि आप 'प्रकृति में लौटो', संस्कृति में लौटो, प्रकृति की संस्कृति में लौटो। प्रकृति के प्रति एक सहसंवेदना स्थापित करने की आवश्यकता है और इस सहसंवेदना के आधार पर प्रकृति से एक सहज संबंध विकसित करने की आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. ब्रह्म सूक्त—3
2. श्रीमद्भागवत
3. विष्णु पुराण
4. गरुड़ पुराण
5. शिव महापुराण
6. नामवर सिंह : छायावाद—पृ. 38
7. मुंडकोपनिषद् : 2/2/10
8. जयशंकर प्रसाद : काव्य और कला तथा अन्य निबंध, पृ. 25
9. रवीन्द्रनाथ टैगोर : गीतांजलि, पृ. 68
10. पंडित विष्णुदत्त शर्मा : पंचतंत्र
11. वाल्मीकि : रामायण

[4] जयशंकर प्रसाद : काव्य और कला तथा अन्य निबंध, पृ. 25
[5] जयशंकर प्रसाद : काव्य और कला तथा अन्य निबंध, पृ. 25
[6] रवीन्द्रनाथ टैगोर : गीतांजलि, पृ. 68

नारी महिमा

सृजनहार शक्ति अपार, वसुधा की आन मैं नारी,
सकल विश्व ममता की धार, शत्रु का काल मैं नारी।
मुझमें बस्ती सृष्टि अपार, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
पावनता में मैं ही सीता, और वेदव्यास जी की गीता,
सुकुमारी ना रणचंडी बन, संपूर्ण विश्व मुझमें जीता।
महाकाल के खप्पर का कालकूट, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
पत्नी, बेटी, माँ, बहन भी मैं, हर रूप में हूँ मैं विद्यमान,
मुझमें ही सब रिश्ते बसते, घर-घर में हूँ मैं विद्यमान।
मेरा एक नहीं स्वरूप अनेक, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
आदि और अनंत भी मैं, संपूर्ण विश्व का अंत भी मैं,
वेद, पुराण, अर्पण भी मैं, संपूर्ण विश्व का समर्पण भी मैं।
ब्रह्मांड सकल का मान भी मैं, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
मैत्रेयी, गार्गी, लोपामुद्रा बन, विदुषी चमकी चम-चम-चम,
और झाँसी झलकारी बनकर, शत्रु पर बरसी छन-छन-छन।
रणभेरी-सी मैं नाद प्रबल, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
पद्मावती का जौहर हूँ मैं, मीराबाई-सा प्रेम अटल,
गंगा का पावन जल हूँ मैं, और सरस्वती-सा ज्ञान प्रबल।
लक्ष्मी-सा धन-वैभव अपार, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।
जलती हुई चिंगारी मैं, कालों की काल माँ काली मैं,
भक्ति भी मैं, शक्ति भी मैं, वेदों की मधुर ऋचाएँ भी।
पापी दुष्टों का अंत हूँ मैं, मैं नारी हूँ, मैं नारी,
ना अबला ना बेचारी हूँ, मैं नारी हूँ, मैं नारी।

विनामका
चतुर्थ वर्ष
बी . ए हिंदी ऑनर्स

सफ़र में हूँ फ़िलहाल — मंज़िल की मुझे ख़बर नहीं...

सफ़र में हूँ फ़िलहाल, मंज़िल की मुझे ख़बर नहीं,
पर हर क़दम में सीख का एक दिया जलता कहीं-न-कहीं।
शोर बहुत है रास्तों पर, ख़ामोशी की तालीम चाहिए,
भीड़ के बीच खड़े होकर भी, ख़ुद से रोज़ मुलाक़ात चाहिए।
किताबों-सी खुलती रातें हैं, स्याही में भी उजाला है,
थकी हुई आँखों के भीतर, एक ज़िद का हवाला है।
नकार की धूल उड़ती रहती, पर मन ने फ़ासला सीखा है,
जो गिरा था कल के पन्नों में, उसे आज ने सँभाला है।
मैं शब्द नहीं उछालता हूँ, अर्थ को साधे चलता हूँ,
अधूरे प्रश्नों की धूप में, उत्तर उगते देखता हूँ।
जहाँ शोर कहता है—रुक जाओ, मैं धैर्य का हाथ थाम चलता हूँ,
समय के कंधे पर रखकर हाथ, भविष्य से आँख मिलाता हूँ।
अँधेरे मेरे शिक्षक हैं, रोशनी की परिभाषा देते,
हर ठोकर एक पाठ बनकर, चाल में अनुशासन भर देते।
नकार की भाषा आती थी, पर मौन ने व्याकरण बदला,
अब हर हार एक संकेत है—दिशा वही, बस तरीक़ा बदला।
आत्मा की कक्षा में बैठ, अहं का पाठ टाल दिया,
जो बोझ थे मन पर वर्षों से, अभ्यास ने आज उतार दिया।
मैं तेज़ नहीं, पर स्थिर हूँ; यही मेरी गति का सच है,
धैर्य की साधना से निकला, यह क्रमशः बढ़ता हुआ पथ है।
मंज़िल शायद नाम न रखे, पर राह मुझे पहचानती है,
हर सुबह की अनुशासित चाल, शाम को संतुलन सिखाती है।
मैं लक्ष्य नहीं चिल्लाता हूँ, कर्म को शांति से करता हूँ,
परिणाम स्वयं झुक आते हैं, जब मैं अपने को साधता हूँ।
तो रहने दो अनजानी मंज़िल, सफ़र ही मेरा विधान बने,
मेहनत की लय में ढली साँस, मेरी सबसे बड़ी पहचान बने।
ख़बर नहीं है आख़िर की, पर विश्वास मुझे बस इतना है—
जो चलता है सत्य की दिशा में, वही अंततः उजाला है।

सुमन कुमार झा
चतुर्थ वर्ष
बी . ए हिंदी ऑनर्स

हाशिए की आवाज़

गरीबी वह चीज़ होती है,
अगर साइकिल में पंचर लगवाते वक्त
जेब में पैसा न हो,
तो पानी में उठने वाले बुलबुले
दिल की धड़कनें बढ़ा देते हैं।
हमने देखा इन पैसों के लिए
कितनों की आँखों में आँसू,
अपने फटे जेब से अपनों के लिए
दुनिया खरीदने की कहानी।
वास्तविकता यही है,
वंचित और दलितों की कहानी।
पढ़ने-लिखने से समाज को होती है
परेशानी,
न जाने कब आएगी
इनके समाज में बराबरी की कहानी।

कन्हैया कुमार गोंड
चतुर्थ वर्ष
बी . ए हिंदी ऑनर्स

दलित कविता

एक दलित है
जाति का मारा
वर्ण में शूद्र है
अछूतों में अछूत है
दलित ही तो है
गंदी बस्ती इसका घर है
बड़े-बड़े ऊँचे खानदानों का नौकर है
सड़कों पर सोने वाला खानाबदोश है
एक दलित है
सूर्य का प्रकाश उसे जलाये
पेट की भूख से मरता है
दलित है साहब
ऐसे ही मजबूर होता है
जीवन इसका दीर्घ होता है
अपने जीवन को खत्म करना चाहता है
एक दलित है
साहब हाशियों का किनारा है
जिंदगी के पैमाने में गिनती नहीं होती है
जिंदगी है जीनी तो पड़ती है
दलित है साहब सहना तो पड़ता है
असमानता की मार को झेलना है
यही छुप-छुप कर घुट-घुट कर जीता है
दलित है साहब जातीय द्वेष और
अन्य सभी वेदनाओं से ग्रसित है
एक दलित है

आकाश
चतुर्थ वर्ष
बी . ए हिंदी ऑनर्स

नए शहर में जिंदगी इम्तिहान ही तो है

नए परिंदे हो तुम अभी आसमां में,
किससे पूछते हो पता सब अंजान ही तो हैं।
नए शहर में जिंदगी इम्तिहान ही तो है।।

मिलते हैं कई लोग यहां पर ऐसे
तुम्हें लगेंगे बिल्कुल अपने जैसे
अगर पाना है अपना मुकाम तो याद रखना
सामने सभी दिखाएंगे प्यार पर बगल में उस्तरा होगा
आने से पहले ये सोच लेना
यहां कदम कदम पर नया खतरा होगा,
ना रखना यहां उम्मीद-ए-ईमान किसी से,
यहां का हर शख्स बेईमान ही तो है।
नए शहर में जिंदगी इम्तिहान ही तो है।।

गुजरोगे जब यहां की गलियों से तुम
तो अपना गांव याद आएगा
पर जब नहीं लगेगा मन यहां
तो अपना मुकाम याद आएगा,
यही सोच कर कमरों में किताबों के साथ तुम रह जाओगे
मां की याद को तुम चुपचाप रो कर सह जाओगे
चाहे जैसा भी हो अपना गांव ही अच्छा लगेगा
वो इस झूठे शहर से भी सच्चा लगेगा
यहां के पक्के घर देखकर धोखे में मत आना
ये अपना घर थोड़ी ना है मकान ही तो है।
नए शहर में जिंदगी इम्तिहान ही तो है।।

शैलेन्द्र
तृतीय वर्ष
बी . ए हिंदी ऑनर्स

क्या है ये यादें

धूप-छाँव का एक ऐसा ताना-बाना हैं यादें,
बिना दस्तक के चले आते हैं जो, वो ज़माने हैं यादें।
कभी होंठों पर बेवजह की मुस्कान सजा देती हैं,
तो कभी हँसते-हँसते अचानक आँखें रुला देती हैं।
एक अजीब-सी कशिश, एक अजब-सा दस्तूर है इनका,
कभी मरहम बन जाना, कभी घाव देना कसूर है इनका।
जब सूनी रातों में कोई अपना पास नहीं होता,
तब दिल को थपकियाँ देकर सुला देती हैं ये यादें।
तन्हाई के अँधेरों में ये सुलगता हुआ दिया भी हैं,
बेचैन-से इस दिल को मिला एक सुकून भी हैं।
पर जब बीते लम्हों की कसक सीने में जागती है,
तो साँसों को भारी कर, बेहिसाब तकलीफ़ भी देती हैं।
खुशी और ग़म का एक मुकम्मल एहसास हैं यादें,
दूर होकर भी जो पास रहें, वो अनकही बात हैं यादें।
ये दिल के समंदर में उठती-गिरती वो लहरें हैं,
जो डुबोती भी हैं, और जीना भी सिखाती हैं यादें।
आख़िर क्या हैं ये यादें?
शायद...
वक़्त की किताब के वे पन्ने,
जिन पर आँसुओं की स्याही से
मुस्कुराहटों की कहानी लिखी होती है।
यादें कभी सिर्फ़ अतीत नहीं होतीं,
वे वर्तमान की धड़कनों में छिपी
भविष्य की उम्मीद भी होती हैं।
यादें...
जो कभी जीने की वजह बन जाती हैं,
और कभी जीते-जी एक अधूरी दास्तान।
क्या है ये यादें?

सनी
चतुर्थ वर्ष
बी. ए हिंदी ऑनर्स

संस्कृत
रघुकुल रीत सदा...

नशामुक्ति का वैदिक आह्वान

'नशा' फारसी भाषा का शब्द है। इसका अर्थ होता है—मानसिक विकृति। नशा करने वाले को नशाखोर कहा जाता है। नशाखोरी समकालीन युग की एक गम्भीर समस्या है। ऐसी भ्रान्ति है कि विविध तनावों एवं परेशानियों से क्षणिक मुक्ति के लिए लोग नशा का सेवन करते हैं। इसका प्रारम्भ मित्र मंडली से होता है। धीरे-धीरे यह ऐसे लोगों के जीवन का अभिन्न अंग बन जाता है। ऐसी स्थिति आ जाती है जब इसके बिना रहना असंभव हो जाता है। नशा नशाखोर को तो अनेक भयंकर बीमारियाँ देती है, साथ ही उसका परिवार बर्बाद होता है तथा समाज पर भी इसका बहुत बुरा असर पड़ता है। इसमें राष्ट्र की युवा शक्ति का एक बड़ा हिस्सा व्यर्थ चला जाता है।

संस्कृत साहित्य में नशा के लिए व्यसन, दुर्व्यसन, मद तथा दुर्मद या इनसे बने शब्दों का प्रयोग मिलता है। यहाँ इन शब्दों का अर्थ है-विनाश, विपत्ति, पतन, बुरी आदत। वर्तमान में यह शब्द ऐसी बुरी आदतों के लिए प्रचलित हो गया है जो शनैः शनैः व्यक्ति के विनाश का कारण बनता है, जैसे धूम्रपान, मदिरापान आदि। धूम्रपान और मदिरापान के विविध रूप है। ये अपने सभी रूपों में मनुष्य के विनाश का ही कारण बनते हैं। संस्कृत साहित्य के महान कवि कालिदास ने तो शिकार खेलने को भी व्यसन कहा है—

मिथ्यैव व्यसनं वदति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः। अभिज्ञान शाकुन्तलम 2/5/

महाभारत में खेला गया जुआ तो सर्वप्रसिद्ध है। जुआ ही समस्त कौरवों एवं उनके पक्षधरों के विनाश एवं पांडवों के ह्रास का कारण बना। महाभारत का भयंकर युद्ध जुआ का ही परिणाम था।

संस्कृत साहित्य की प्रथम रचना ऋग्वेद के अक्षसूक्त में **'जुआ खेलने'** को एक नशा के रूप में चित्रित किया गया है। इस सूक्त में बताया गया है कि किस प्रकार जुआ खेलने की लत जुआरी और उसके परिवार को बर्बाद कर देता है। जब जुआरी को जुआ खेलने की नशा लग जाती है तब वह जुआ खेले बिना नहीं रह पाता है। जुआ की एक-एक चाल तथा पांसे उसे आनन्दित करते हैं। वह कहता है कि द्युतपटल पर लोटते हुए पांसे मुझे वैसे ही आनन्दित करते, हैं, जैसे सोम रस का पान देवताओं को आनन्दित करते हैं—

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति ऋग्वेद 10/24/1

जुआ जुआरी के लिए सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हो जाता है जुआ के सामने उसके लिए घर, परिवार एवं पत्नी गौण हो जाते हैं। वह अपनी सर्वगुण सम्पन्न पत्नी को जुआ के लिए अपमानित करता है—

अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् । वही 10/34/2

जुआ के लिए जुआरी अपने माँ-बाप तथा सास-श्वसुर का भी अपमान करता है। धीरे-धीरे सभी उससे घृणा करने लगते हैं। जुआरी की दशा उस बूढ़े घोड़े के समान हो जाती है जिसको खरीदने वाला कोई नहीं होता है अर्थात् जुआरी को अब अपना मानने वाला कोई नहीं है। कोई उस पर दया कर भिक्षा देने वाला भी नहीं है।

अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दानि कितवस्य भोगम्। वही 10/34/3

जुआरी जुआ में अपना सब कुछ बर्बाद कर लेता है। इतना ही नहीं सगे सम्बन्धियों एवं दूसरों से असत्य बोलकर कर्ज लेता है तथा जुआ खेलता है। जब लोग कर्ज वापस मांगने उसके घर पर आते हैं तब उसके माता-पिता तथा सगा भाई भी उसको पहचानने से इन्कार कर देते हैं। वे कहते हैं हम इसको नहीं जानते हैं। इसको बांध कर ले जाओ, अपनी मर्जी में इसको दण्ड दो —

पिता-मात भ्रातरं एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम्। वही 10/34/4

अपने परिवार से बहिष्कृत जुआरी अपनी दुर्दशा पर चिन्तन करता है तथा सोचता है कि अब मैं जुआ नहीं खेलूंगा। अपने निर्णय से वह परेशान हो जाता है। उसको लगता है कि अब वह जरूर जीतेगा। जुआ के पांसे उसको बुला रहे हैं और उससे रहा नहीं जाता है, वह अपने निर्णय को तिलाञ्जलि देकर पुनः जुआ खेलने जुआ घर में चला जाता है—

न्यूप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतें निष्कृतं जारिणीव। वही 10/34/5

परन्तु पांसे तो बड़े निरंकुश होते हैं। ये बच्चों के समान देकर पुनः वापस से लेने वाले होते हैं। ये जुआरी को एक बार जीताते हैं तो कई बार हराते हैं। ये पांसे अपने वश में आये राजा को भी छोड़ते नहीं हैं। ये किसी के डर और क्रोध से भयभीत नहीं होते हैं। सभी इसको नमस्कार करते हैं।

राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति वही 10/34/8

वैदिक ऋषि ने पांसों की शक्ति पर व्यंग्य करते हुए कहा है कि ये हाथ-पैर तथा मन और बुद्धि से रहित होकर भी हाथ-पैर, मन तथा बुद्धि से युक्त मनुष्य को अपने वश में कर लेते हैं, ये शीलत होते हुए भी जलाकर खाक करने का सामर्थ्य रखते हैं।

जुआरी अपना सब कुछ जुआ खेलने में बर्बाद कर लेता है। अब उसके पास न घर है, न माँ-बाप, न पत्नी, न कोई मित्र और न धन। उसके प्रिय मित्र अब उसको जुआ खेलने नहीं देते हैं क्योंकि उसके पास दाँव लगाने के लिए कुछ नहीं है।

सब कुछ खोकर जुआरी को सत्य का आभास होता है। वह समझ जाता है कि उसकी इस मार्मिक दशा का कारण जुआ ही है। वह पांसों से हाथ जोड़कर माफी माँगता है तथा अपने वश से मुक्त करने की प्रार्थना करता है। वह खेती करने तथा खेती से प्राप्त धन से आनन्दित होने का प्रण करता है। वह महसूस करता है कि ऐसा करने पर ही उसका घर, उसके माता-पिता, भाई-बन्धु तथा पत्नी वापस मिल सकते हैं। वास्तविक आनन्द इन सबके साथ ही है। परिश्रम करके अर्जित धन से ही खुशी मिलती है।

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः। वही 10/34/13

ऋग्वेद के इस जुआरी की दशा हमें किसी भी प्रकार की नशा के दुष्परिणामों पर विचार करने के लिए विवश करती है। जुआ, मद्यपान, धूम्रपान आदि नशा कभी भी किसी का कल्याण नहीं करती है। ऋग्वेद का जुआरी केवल अपना अहित नहीं कर रहा था अपितु समस्त परिवार, कुटुम्बी और समाज के लिए कलंक बन गया था। इसी कारण से वह सभी के लिए घृणा का पात्र था। कोई उसको अपना मानने के लिए तैयार नहीं था। जिन जुआरियों को वह अपना मित्र समझता था वह भी उसको दूर भगाने लगे थे।

नशा एक ऐसी बीमारी है जिसकी कोई दवा नहीं है। इससे बचने का एक मात्र उपाय है—सामाजिक जागरूकता एवं दृढ़ संकल्प। ज्यादातर नशाखोरी परिवार एवं समाज से प्रारम्भ होता है। माता-पिता एवं समाज के सदस्य नशा से दूर रहकर नशा के दुर्गुणों के बारे में बच्चों को सचेत कर समाज एवं राष्ट्र का बड़ा कल्याण कर सकते हैं। नशा न करने की दृढ़ प्रतिज्ञा करके भी नशा से मुक्त हुआ जा सकता है।

ऋग्वेद के इन मंत्रों में वैदिक ऋषि ने जुआ के दुष्परिणामों का चित्रण कर हमें इसकी भयावहता से परिचित कराया है और हमें इससे बचने का संदेश दिया है। यहाँ जुआ तो सांकेतिक है। इसके माध्यम से हमें समस्त व्यसनों से बचने का संदेश दिया गया है। आवश्यकता है कि हम ऋषि के संदेश को समझे एवं उसको धारण करें। स्वयं को नशा से मुक्त रखें तथा दूसरों को उसके चंगुल में न फंसने दें। यही राष्ट्र एवं समाज की महान् सेवा होगी तथा वैदिक ऋषि के प्रति श्रद्धाञ्जलि ।

डॉ. अजय कुमार झा

(संस्कृत विभाग, सत्यवती कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली)

आधुनिक जीवन की चुनौतियाँ और संस्कृत के शाश्वत जीवन-मूल्य

आज का मानव तकनीकी रूप से जितना सक्षम, समृद्ध और आपस में जुड़ा हुआ दिखाई देता है, आंतरिक रूप से वह उतना ही अशांत, तनावग्रस्त और एकाकी होता जा रहा है। भौतिक सुख-सुविधाओं की अंधी दौड़, अति-प्रतिस्पर्धा और हर काम में तुरंत परिणाम चाहने की व्याकुलता ने समकालीन समाज को अवसाद और मानसिक असंतुलन की ओर धकेल दिया है। ऐसे वैचारिक और मानसिक संकट के समय में, जब पूरी दुनिया शांति, स्थिरता और सही मार्गदर्शन के लिए नए दर्शन तलाश रही है, हमारी प्राचीन देववाणी संस्कृत के श्लोक और सूक्तियाँ हमें जीवन जीने का सबसे व्यावहारिक और वैज्ञानिक मार्ग दिखाते हैं। संस्कृत केवल कर्मकांड या पूजा-पाठ की भाषा नहीं है, बल्कि यह 'लाइफ मैनेजमेंट' (जीवन प्रबंधन) का एक जीवंत शास्त्र है।

कर्म की प्रधानता और तनाव से मुक्ति का अचूक सूत्र

आज के समय में तनाव का सबसे बड़ा कारण यह है कि मनुष्य कर्म करने से पहले ही उसके परिणाम की चिंता में डूब जाता है। असफलता का यही डर व्यक्ति की कार्यक्षमता को आधा कर देता है। इस सार्वभौमिक समस्या का अचूक समाधान श्रीमद्भगवद्गीता के इस अमर श्लोक में मिलता है:

" कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ "

अर्थ: तुम्हारा अधिकार केवल अपने कर्तव्य कर्म को करने में है, उसके फल (परिणाम) पर कभी नहीं। इसलिए तुम कर्म के फल की इच्छा से प्रेरित मत हो और कर्म न करने (आलस्य) में भी तुम्हारी आसक्ति नहीं होनी चाहिए। यह श्लोक हमें सिखाता है कि यदि हम परिणाम की चिंता और भविष्य के डर को छोड़कर अपना पूरा ध्यान वर्तमान में चल रहे कार्य पर केंद्रित कर दें, तो काम की गुणवत्ता स्वतः ही उत्कृष्ट हो जाएगी। जब फल की चिंता का मानसिक बोझ हट जाता है, तो तनाव अपने आप समाप्त हो जाता है और सफलता की संभावना कई गुना बढ़ जाती है।

आलस्य का त्याग और पुरुषार्थ की अनिवार्यता

आधुनिक युवा पीढ़ी के सामने सबसे बड़ी बाधा 'प्रोक्रैस्टिनेशन' यानी काम को कल पर टालना और आलस्य है। सोशल मीडिया और स्क्रीन टाइम की अधिकता ने इस समस्या को और गंभीर बना दिया है। इस मानवीय कमजोरी पर नीतिशास्त्र का यह श्लोक बहुत ही तीखा और सटीक प्रहार करता है:

"आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः। नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ "

अर्थ: मनुष्यों के शरीर में रहने वाला आलस्य ही उसका सबसे बड़ा और सबसे खतरनाक शत्रु है। परिश्रम (उद्यम) के समान व्यक्ति का कोई दूसर सच्चा मित्र या सगा भाई नहीं है, क्योंकि परिश्रम करने वाला व्यक्ति कभी दुखी, दरिद्र या असफल नहीं होता। कोई भी प्रतिभा, साधन या अवसर तब तक निरर्थक है जब तक उसके साथ कठोर परिश्रम न जोड़ा जाए। यह श्लोक हमें आत्मनिर्भर बनने और लगातार प्रयास करते रहने की प्रेरणा देता है। जीवन में यदि आगे बढ़ना है, तो सबसे पहले अपने भीतर छिपे आलस्य रूपी शत्रु को हराना होगा।

वाणी का संयम और मधुर संवाद की कला

आजकल आपसी रिश्तों में बिखराव, अवसाद और सामाजिक कटुता का एक बहुत बड़ा कारण हमारी असंयत और कड़वी वाणी है। सोशल मीडिया पर ट्रोलिंग हो या घरों में होने वाले झगड़े, हर जगह शब्दों का दुरुपयोग देखने को मिलता है। सुभाषितकार हमें वाणी की महत्ता समझाते हुए कहते हैं:

“प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः। तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥"

अर्थ: मधुर और प्रिय वचन बोलने से सभी जीव-जंतु, मनुष्य और प्राणी प्रसन्न और संतुष्ट होते हैं। इसलिए मनुष्य को हमेशा मीठी वाणी ही बोलनी चाहिए, क्योंकि अच्छे और मधुर शब्द बोलने में कैसी कंजूसी या दरिद्रता? हमारे शब्द किसी के घाव को भर भी सकते हैं और किसी को गहरा जख्म दे भी सकते हैं। कार्यस्थल हो या परिवार, मधुर वाणी से हम कठिन से कठिन काम करवा सकते हैं और शत्रुओं को भी मित्र बना सकते हैं। सकारात्मक संवाद ही एक स्वस्थ समाज की नींव है।

वैश्विक भाईचारा और उदार मानवतावादी दृष्टिकोण

आज दुनिया भर में फैले क्षेत्रीय विवाद, वैचारिक मतभेद, युद्ध और आतंकवाद जैसी समस्याओं का मूल कारण संकुचित मानसिकता है। जब तक मनुष्य केवल अपने स्वार्थ के बारे में सोचेगा, तब तक शांति स्थापित नहीं हो सकती। भारतीय मनीषा ने सदियों पहले पूरी दुनिया को एक धागे में पिरोने वाला यह महामंत्र दिया था:

“अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥“

अर्थ: "यह मेरा है और वह पराया है, ऐसी संकीर्ण और छोटी सोच केवल संकुचित मन वाले लोगों की होती है। जो लोग उदार चरित्र और व्यापक दृष्टिकोण वाले होते हैं, उनके लिए तो यह पूरी धरती ही उनका अपना परिवार (कुटुंब) होती है। वैश्वीकरण के इस दौर में जब इंटरनेट ने पूरी दुनिया को एक वैश्विक गांव बना दिया है, तब इस 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की भावना की प्रासंगिकता और भी ज्यादा बढ़ जाती है। हमें पर्यावरण, स्वास्थ्य और शांति जैसी वैश्विक चुनौतियों का सामना एक परिवार की तरह मिलकर करना होगा।

संस्कृत के ये श्लोक केवल प्राचीन काल के ग्रंथों में बंद रहने वाले पन्ने नहीं हैं, बल्कि ये वो शाश्वत सत्य हैं जो हर युग में प्रासंगिक रहेंगे। ये जीवन के उस अंधकार को दूर करने वाली मशालें हैं, जो हमें सही और गलत का भेद सिखाती हैं। आवश्यकता इस बात की है कि हम इन्हें केवल परीक्षाओं के लिए रटने या दीवारों पर सजाने के बजाय अपने दैनिक व्यवहार, आचरण और निर्णयों में उतारें। आइए, अपनी इस समृद्ध और वैज्ञानिक सांस्कृतिक विरासत पर गर्व करें और इसके जीवन-मूल्यों को अपनाकर एक प्रबुद्ध, स्वस्थ और शांतिपूर्ण राष्ट्र का निर्माण करें।

राघवेंद्र दुबे

संस्कृत ऑनर्स

तृतीय वर्ष

कठोपनिषदः पञ्चमुख्यानां मन्त्राणां

कठोपनिषद् वेदान्तदर्शनस्य अत्यन्तं गम्भीरा, प्रामाणिका, अध्यात्मतत्त्वैः परिपूर्णा च उपनिषद् अस्ति। अस्यां यमराज-नचिकेतसोः संवादमाध्यमेन मानवजीवनस्य रहस्यम्, आत्मतत्त्वस्य अमरता, संसारस्य नश्वरता च विस्तरेण प्रतिपादिता।

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते॥

अस्मिन् मन्त्रे भगवान् यमराजः मुमुक्षवे नचिकेतसे मानवकर्मणां द्विविधं मार्गं स्पष्टीकरोति। संसारे यदा मनुष्यः कर्मक्षेत्रे प्रविशति, तदा तस्य सम्मुखे द्वौ मार्गौ उपस्थितौ भवतः—एकः श्रेयस्करः मोक्षप्रदः मार्गः, अपरः च प्रेयस्करः सांसारिकभोगप्रदः मार्गः। एतौ द्वौ अपि मार्गौ स्वरूपेण फलेन च परस्परं सर्वथा भिन्नौ भवतः। श्रेयः नाम यत् वस्तुतः आत्मनः नित्यकल्याणं साधयति, यस्य अनुष्ठानेन अविद्यायाः नाशः तथा च परमानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः भवति। यद्यपि अयं मार्गः आरम्भे कठिनः, त्यागपूर्णः, तपस्यायुक्तः च दृश्यते, तथापि परिणामे अक्षयशान्तिं परमां तृप्तिं च प्रददाति।

अपरपक्षे प्रेयः नाम तत् यत् इन्द्रियाणां तात्कालिकसुखं जनयति, यस्मिन् काम-क्रोध-लोभादयः प्राकृतविषयाः सन्ति। एष मार्गः आरम्भे अतीव रमणीयः सुखकरः च प्रतीयते, परन्तु परिणामे दुःखस्य, जन्ममरणस्य, अधःपतनस्य च हेतुः भवति। एतौ उभावपि मार्गौ भिन्नप्रयोजनेन मनुष्यं स्वस्वफलेषु दृढतया बध्नीतः। यः धीरः विवेकशीलः साधकः प्रेयसः प्रलोभनं विहाय श्रेयस्करं मार्गं वृणोति, तस्य एव पारमार्थिकं कल्याणं सम्भवति। परन्तु यः अज्ञानी पुरुषः केवलं देहाभिमानेन युक्तः सन् क्षणिकं प्रेयोमार्गं स्वीकरोति, सः स्वजीवनात् परमपुरुषार्थं मोक्षाख्यं नाशयति, संसारे च पुनः पुनः भ्रमति।

आत्मस्वरूपस्य अजरामरत्वम्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

अयं मन्त्रः आत्मतत्त्वस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं प्रकाशयति। यमराजः कथयति यत् अयम् अन्तर्यामी आत्मा **'विपश्चित्'** अर्थात् सर्वज्ञः, नित्यचैतन्यस्वरूपः, ज्ञानघनः च अस्ति। शरीरे यानि षड्भावविकाराः भवन्ति—यथा जन्म, सत्ता, वृद्धिः, विपरिणामः, अपक्षयः, विनाशः च—ते विकाराः एतस्मिन् आत्मनि नैव सन्ति। आत्मा न कदापि कस्माच्चित् समयात् जायते, न च मृत्योः मुखे पतति। अयम् आत्मा न कस्मादपि कारणात् कार्यरूपेण उत्पन्नः, नापि अस्मात् आत्मनः किञ्चित् वस्त्वन्तरं विकृतं सत् उत्पन्नम्। अयं सर्वथा अकारणः, निर्विकारः, अद्वैतश्च वर्तते।

आत्मा **'अजः'** अस्ति यतः अस्य उत्पत्तिक्रिया नास्ति; **'नित्यः'** अस्ति यतः कालस्य त्रिषु अपि भागेषु अस्य अखण्डा सत्ता विद्यते; **'शाश्वतः'** अस्ति यतः कालान्तरे अपि अस्य कश्चित् अपक्षयः वा ह्रासः न भवति; तथा **'पुराणः'** अस्ति यतः पुरातनः सन् अपि सर्वदा नूतन इव अप्रभावितः तिष्ठति। यदा स्थूलशरीरस्य शस्त्रेण, वह्निना, व्याधिना वा विनाशः भवति, तदा अपि अस्य आकाशवत् सर्वव्यापिनः चैतन्यस्य लेशमात्रमपि हननं न भवति। शरीराभिमानमेव मृत्युः, आत्मज्ञानमेव च अमरता इति अस्मिन् मन्त्रे गम्भीरतया प्रतिपादितम्।

आत्मज्ञानप्राप्तौ सावधानतायाः सन्देशः

"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति॥"

अस्मिन् अत्यन्तप्रसिद्धे मन्त्रे यमराजः अविद्यानिद्रायां शयानान् संसारिणः प्राणिनः प्रति प्रबोधनस्य सिंहनादं करोति। सः आदिशति यत् हे मानवाः! अनादिकालप्रवृत्तायाः अज्ञाननिद्रायाः उत्तिष्ठत, आत्मतत्त्वे प्रमादरहिताः भूत्वा जाग्रताः भवत। केवलम् आत्मचिन्तनेन एव कार्यं न सिध्यति, अपितु **'वरान्'** अर्थात् ब्रह्मनिष्ठान् तत्त्वदर्शिनः सद्गुरून् उपसृत्य, तेषां सेवां कृत्वा, तेभ्यः उपदेशं प्राप्य सूक्ष्मं परमात्मानं निबोधत जानीत च।

आत्मज्ञानस्य अयम् आध्यात्मिकः मार्गः अत्यन्तं कठिनः अस्ति। यथा तीक्ष्णीकृतायाः क्षुरधारायाः उपरि पादविक्षेपः अतीव दुष्करः, किञ्चित् प्रमादे सति विनाशकारकः च भवति, तथैव आत्मसाक्षात्कारस्य मार्गः अपि अतिसूक्ष्मः, इन्द्रियातीतत्वात् **'दुरत्ययः'** च वर्तते। अस्मिन् मार्गे काम-क्रोध-मोहादयः महन्तः विघ्नाः सन्ति। अत एव तत्त्वज्ञाः कवयः मेधाविनः मुनयः एतं मार्गं

'दुर्गम्' इति कथयन्ति। एतेन ज्ञायते यत् मोक्षप्राप्तये साधकेन तीव्रवैराग्येण, महत्या जागरूकतया, गुरुकृपायाः आश्रयेण च निरन्तरं यत्नः करणीयः।

इन्द्रियाणां स्वाभाविकदोषः अन्तर्मुखता च

"पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥"

संसारे सर्वे मानवाः आत्मतत्त्वं साक्षात्कर्तुं कथं न समर्थाः भवन्ति इति रहस्यम् अस्मिन् मन्त्रे उद्घाटितम् अस्ति। मन्त्रे प्रोक्तं यत् **'स्वयम्भूः'** अर्थात् परमेश्वरः सृष्टिनिर्माणसमये एव मानवानां चक्षुःश्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि बाह्याभिमुखानि कृत्वा हिंसितवान् विदारितवान् वा। इन्द्रियाणां स्वभावः एव बाह्यविषयेषु गमनं भवति। अत एव सर्वः सामान्यजनः बहिः दृश्यमानं शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मकं प्रपञ्चम् एव पश्यति, अनुभवति, तस्मिन्नेव मग्नः भवति च। स्वस्यैव हृदये विराजमानं नित्यं शुद्धं च **'अन्तरात्मानम्'** सः द्रष्टुं न प्रभवति।

परन्तु एतादृशे संसारे कोऽपि विरलः **'धीरः'** अर्थात् सदसद्विवेकवान्, बुद्धिसम्पन्नः पुरुषः एव बाह्यप्रवाहात् विपरीतां गतिं करोति। यः जन्ममरणपरम्परायाः मुक्तिम् अर्थात् **'अमृतत्वम्'** प्राप्तुम् इच्छति, सः स्वस्य चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि विषयेभ्यः पराङ्मुखानि कुरुते। यदा इन्द्रियाणां बाह्यप्रसारः प्रत्याहारेण निरुद्धः भवति, तदा विशुद्धे अन्तःकरणे सः साधकः साक्षात् **'प्रत्यगात्मानम्'** सर्वसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति। अत्र इन्द्रियनिग्रहस्य अन्तर्मुखीकरणस्य च अनिवार्यता प्रतिपादिता।

परब्रह्मणः स्वयंप्रकाशकत्वम्

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥"

अस्मिन् मन्त्रे परब्रह्मणः अलौकिकस्य, स्वयंप्रकाशमानस्य, अनिर्वचनीयस्य च स्वरूपस्य परमं वर्णनं कृतम् अस्ति। यमराजः कथयति यत् तस्मिन् परमपुरुषे सच्चिदानन्दमये

ब्रह्मणि सूर्यः प्रकाशं कर्तुं न शक्नोति। तथैव रात्रौ प्रकाशकं चन्द्रमण्डलं वा आकाशे स्थिताः नक्षत्रगणाः अपि तं प्रकाशयितुं न पारयन्ति। यत्र प्रचण्डाः विद्युतः अपि निष्प्रभावाः भवन्ति, तत्र अस्माकं पार्थिवस्य क्षुद्रस्य अग्नेः का वार्त्ता स्यात्? एते सर्वे जडपदार्थाः तं परं तत्त्वं प्रकाशयितुं सर्वथा असमर्थाः सन्ति।

वस्तुतः सः परमात्मा कस्मादपि बाह्यप्रकाशात् न प्रकाशते, अपितु सः स्वयमेव प्रकाशस्वरूपः अस्ति। सः यदा भासते (स्वयं प्रकाशते), तदा एव तस्य मूलचैतन्यप्रकाशम् अनुसृत्य सूर्य-चन्द्रादयः सर्वे आकाशीयपिण्डाः, निखिलं विश्वं, सर्वः संसारः च प्रकाशते। यथा अयःपिण्डः वह्नेः सम्बन्धात् प्रकाशते, तथैव तस्य परमात्मनः **'भासा'** अर्थात् आत्मचैतन्येन एव इदं समग्रं जडजगत् विभाति, प्रकाशमानं च दृश्यते। अतः सर्वेषां प्रकाशानाम् अपि मूलप्रकाशः परब्रह्म एव अस्ति इति अत्र निष्कर्षः।

उपसंहारः:

एते पञ्च मन्त्राः कठोपनिषदः सारभूताः सन्ति, ये संसारस्य क्षणभङ्गुरतां प्रतिपाद्य मानवान् आत्मज्ञानस्य अमरज्योतिं प्रति गन्तुं प्रेरयन्ति। पत्रिकायां मुद्रणार्थम् एतत् प्रारूपं सुरुचिकरं सुवाच्यं च वर्तते।

रजश मोहन गुप्ता
संस्कृत ऑनर्स

तृतीय वर्ष

उपनिषदां आधुनिकजीवने प्रासङ्गिकता

उपनिषदः शब्दः'उप', 'नि' उपसर्गैः 'सद्' मूलं च निर्मितं । यत्र 'उप' इत्यस्य अर्थः 'समीपे' , 'नि' इत्यस्य अर्थः 'अधः' च 'सद्' मूलस्य अर्थः 'उपविष्टः' इति अस्ति। अर्थात् ब्रह्मा-विद्या वा आत्मज्ञानं भक्त्या गुरुसमीपे उपविष्ट इत्यर्थः । आदिशंकराचार्यः अपि वदति —

उपनिगमयति ब्रह्म उपनिषद् वेद-विद्यया।

उपसृत्य निषण्णं वा गुरुं यत्रोपनिषत् भवेत्॥

वैदिकश्रुतिसाहित्यस्य अंतिमभागगत्वात् उपनिषदाः 'वेदांत' इत्यपि कथ्यन्ते । मुक्तिकोपनिषदस्य मते अष्टाधिकशतम् (१०८) उपनिषदः सन्ति । तेषु मुख्यानि तानि सन्ति येषु शङ्कराचार्येन भाष्याणि लिखितानि, तेषु संपूर्णं १० सन्ति। उपनिषदानां प्राथमिकविषयाः ब्रह्म-आत्मा अपि च जगतः सृष्टिः पुनर्जन्म-कर्म-मोक्षः च इति विषये विस्तृताः दार्शनिकविमर्शाः प्रददति । उपनिषदः भारतीयज्ञानपरंपरायाः महत्त्वपूर्णः भागः इति मन्यते। ते भारतीयदर्शनस्य आधारः इति मन्यते । तेषु धार्मिकग्रंथत्वस्य अतिरिक्तं मानवजीवनविषये दर्शनिकज्ञानमपि विद्यते । अद्यत्वे व्यस्ते तनावपूर्ण ए च जीवने मनुष्येभ्यः कृते एते अत्यन्तं उपयोगिनो भवन्ति । एतेषु वर्णितं ज्ञानं मनुष्यान् लौकिकं बन्धनं त्यक्तुं वदति, ये गीतायां सर्वदुःखहेतुः अपि उच्यते ।

कठोपनिषद्-ग्रन्थे वर्णितः यम-नचिकेतायोः संवादः न केवलं आध्यात्मिकशिक्षां प्रदाति अपितु आधुनिकजीवनस्य समस्यासु – भौतिकवादः, तनावः, नैतिकसंकटः, जीवनस्य उद्देश्यं च इति विषये अस्मान् मार्गदर्शनं करोति | यथा अस्य संवादस्य आरम्भे यमः नचिकेतस्य धनेन, राज्येन, समृद्ध्या, दीर्घायुषः च प्रलोभितवान्, परन्तु नचिकेता आध्यात्मिकज्ञानं चिनोति स्म, एतेन आधुनिकसमाजः शिक्षयति यत् जीवनस्य परमं लक्ष्यं मोक्षः एव, यस्य कृते आत्मज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति। स्वामी विवेकानन्दस्य प्रसिद्धं उद्धरणं "उत्तिष्ठ जाग्रत मा निवर्तत यावत् लक्ष्यं न प्राप्यते" इति यमनाचिकेतयोः संवादे एकस्मात् श्लोकात् गृहीतम् अस्ति—

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययादुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति॥

-कठोपनिषद् १.३.१

बृहदारण्यकोपनिषदि वर्णिते याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी-संवादे भौतिकवादस्य अध्यात्मस्य च सन्तुलनं, आत्मज्ञानं, नैतिकजीवनं, पारिवारिकसम्बन्धानां गंभीरता, स्त्रीपुरुषयोः बौद्धिकसमता, आधुनिकयुगे जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं च इति सन्देशः प्राप्यते ।

न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ।

न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति...

-बृहदारण्यक

उपनिषद् २.४.५

ईशावस्योपनिषदस्य प्रथमे एव मन्त्रे जगतः ईश्वरव्याप्तः इति वर्णितः अस्ति, जगतः विषयाः संन्यासेन भोक्तव्याः इति च उक्तम् अस्ति । एतेन आधुनिकमनुष्याः लोभात्, आसक्तितः च विरक्ताः भवेयुः इति शिक्ष्यते-

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

तथा च सर्वेऽपि उपनिषदाः अस्माकं वर्तमानजीवनस्य उन्नयनार्थं अनुशासितजीवनस्य च प्रज्ञां प्रददति । उपनिषदानां महत्त्वस्य वर्णनं कृत्वा तेषां दुग्धगवस्य उपमा भवति, तस्य दुग्धं दुग्धं करोति इति भगवतः कृष्णस्य चित्रणं भवति, एतत् ज्ञानं गीतायां प्रतिबिम्बितम् अस्ति । उपनिषदस्य महत्त्वं व्याख्यायन्ते सति तस्य तुलना क्षीरदायिगेन सह कृता अस्ति तथा च भगवान् श्रीकृष्णः तस्य दुग्धसदृशं ज्ञानं दुग्धं करोति इति वर्णितः, यत् ज्ञानं गीतायां दृश्यते-

सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता, दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

सूर्यांश

संस्कृत ऑनर्स

तृतीय वर्ष

ऑपरेशन सिन्दूरम्: नवभारतस्य विजयगाथा

अद्यत्वे भारतवर्षं विश्वरङ्गमञ्चे एकस्य नूतनस्य, निर्भीकस्य तथा दृढसङ्कल्पितस्य राष्ट्रस्य रूपेण उदितमस्ति। विंशति-चतुर्दश-वर्षतः (२०१४) अनन्तरं भारतस्य अस्मिन् नूतनयुगे राष्ट्रभक्तिः, शौर्यं, विकासश्च मिलित्वा एकस्याः अद्भुत-विकासगाथायाः निर्माणं कुर्वन्ति। "ऑपरेशन सिन्दूरम्" इति नाम्ना प्रतीकात्मकं यत् राष्ट्रिय-संकल्पं वयं पश्यामः, तत् राष्ट्रस्य सुरक्षां, स्वाभिमानं च प्रति नूतनदृष्टिकोणं प्रदर्शयति।

सशक्तभारतम्: आक्रामक-रक्षायाः युगम्

२०१४ तः परं भारतस्य रक्षा-नीत्यां क्रान्तिकारी परिवर्तनः दृश्यते। पूर्वं यत् भारतं केवलं रक्षात्मकं आसीत्, अधुना तत् 'सक्रिय-रक्षा' नीतिम् अनुसरति। वर्तमान-भारतं कदापि व्यर्थं न प्रहरति, किन्तु यः राष्ट्रं बाधते, तं शत्रुगृहं प्रविश्यैव दण्डयति। सीमापारं कृतानि 'सर्जिकल स्ट्राइक' तथा 'एयर स्ट्राइक' अभियानानि अस्य प्रमाणानि सन्ति। राष्ट्रस्य सुरक्षा एव विकासस्य प्रथमं सोपानम् इति मत्वा भारतं स्वस्य सामरिकशक्तौ निरन्तरं वृद्धिं करोति।

समृद्धभारतम्: आत्मनिर्भरतायाः उद्घोषः

समृद्ध भारतस्य लक्ष्यं केवलं धनसञ्चयः नास्ति, अपितु 'आत्मनिर्भर भारतम्' इति संकल्पः अस्ति। डिजिटल क्रान्तिः, 'मेक इन इण्डिया' अभियानम्, तथा वैश्विक आर्थिक परिदृश्ये भारतस्य वर्धमानः प्रभावः अस्य प्रमाणम्। अधुना भारतीय-प्रतिभा केवलं राष्ट्रस्य सीमासु न, अपितु अन्तरिक्ष-विज्ञान-प्रौद्योगिकी क्षेत्रेषु अपि विश्वस्य नेतृत्वं कर्तुं सज्जोऽस्ति।

विकसितभारतम्: २०४७-पर्यन्तं दृढनिश्चयः

"विकसित भारत" इति लक्ष्यं केवलं सरकारी योजना नास्ति, अपितु प्रत्येकस्य भारतीयस्य ध्येयम् अस्ति। शिक्षा, स्वास्थ्यं, अवसंरचना तथा सामाजिक-समानता इत्येतेषु क्षेत्रेषु भारतं द्रुतगत्या अग्रसरति। 'ऑपरेशन सिन्दूरम्' इत्यस्य अर्थः केवलं सीमा-सुरक्षा नास्ति, अपितु भारतमातुः भालं विजयस्य सिन्दूरेण सुशोभितं कर्तुं प्रत्येकस्य भारतीयस्य समर्पणम् अपि अस्ति।

उपसंहारः

अद्यतनं भारतं निर्भयं, तेजस्वी तथा च दृढनिश्चयी अस्ति। अस्माकं वीराः सीमां रक्षन्ति, अस्माकं शास्त्रज्ञाः नूतनाविष्कारान् कुर्वन्ति, तथा च राष्ट्रं प्रगतिपथे धावति। वयं गर्वेणेदं घोषयामः यत्- "एतत् भारतं न केवलं जीवति, अपितु स्वशौर्येण विश्वं विस्मापयति।"

चिन्मयानन्दः
संस्कृत ऑनर्स
चतुर्थ वर्ष

<u>विश्वगुरु-भारतः शान्ति-विजयी</u>

सत्यमेव जयते, भारतवर्षं चकास्ति नित्यम्।
अहिंसायाः मन्त्रेण विश्वं जगद-आलोकयति सत्यम्॥
उदीच्ये अमेरिका-देशे, पश्चिमे च इरान-भूमिः।

इजराइल-राष्ट्रेषु संजाता भीषण-समर-धूमिः॥

अस्थिरतायाः गर्ते जगत् इदं संत्रस्तं दृश्यते।

समाधानार्थं च भारतं सदैव आशा-चक्षुषा पश्यते॥

नरेन्द्र-मोदी-नेतृत्वे भारतं नूतनं जगन्निर्माति।

विश्वगुरु ́इत्युपाधिं सात्त्विक-भावेन धारयति॥

न केवलं सैन्य-बलेन, अपि तु मति-कौशलेन।

ऐक भारत, श्रेष्ठ भारत ́इति उद्घोषं कृत्वा बलेन॥

सङ्घस्य संस्कारैः सिञ्चितं राष्ट्रस्य प्रत्येकं कणम्।

वसुधैव कुटुम्बकम् इति भावं धत्ते अद्य क्षणम्॥

अस्माकं करुणा उदारता च न दुर्बलता-प्रतीकम्।

अजेय-शक्तिः सा, या न हन्ति, अपि तु रक्षति सकलम्॥

इरान-इजराइल-सङ्घर्षे भारतं सेतुं निर्मास्यति।

शाश्वत-शान्तेः मार्गं च समग्रां वसुधां दर्शयिष्यति॥

वयं न कस्यापि विनाशं, न च अधर्मं सहिष्यामहे।

भारतस्य अभ्युदयेन, विश्व-कल्याणं साधयिष्यामहे॥

जयतु भारतं, जयतु शान्तिः, जयतु विश्वगुरु-भारतम्।

सङ्कल्पे अस्मिन् दृढाः वयं, जयतु अस्माकं प्रियं भारतम्॥

चिन्मयानन्दः
संस्कृत ऑनर्स
चतुर्थ वर्ष

अदबियत-ए-उर्दू

ڈاکٹر محمد رکن الدین
شعبۂ اردو، ستیہ وتی کالج،
دہلی یونیورسٹی، دہلی

اُردو نہ ہی زوال پذیر ہے اور نہ جدید ٹکنالوجی سے دُور

نوٹ: (یہ مضمون ایک انٹرویو پر مشتمل ہے، یہ انٹرویو روزنامہ 'قومی آواز' کی طرف سے لیا گیا تھا۔) نئی نسل کے اساتذہ سے انٹرویو پر مبنی سلسلہ 'سوال استاد سے' کی چوتھی قسط میں ڈاکٹر محمد رکن الدین سے خصوصی گفتگو ہوئی۔ وہ شعبۂ اُردو، ستیہ وَتی کالج (دہلی یونیورسٹی) سے منسلک ہیں اور ایسی سوچ کے خلاف ہیں کہ اُردو زبان زوال کی شکار ہے۔ وہ طلبا میں اُردو کے تئیں محبت بھی محسوس کرتے ہیں اور اُن میں اُردو کا روشن مستقبل بھی دیکھتے ہیں۔ اس گفتگو میں انھوں نے درس و تدریس کے طریقۂ کار اور جدید ٹیکنالوجی پر بے باک بات چیت کی۔

سب سے پہلے آپ اپنا تفصیلی تعارف کرائیں جس میں پیدائش، والدین کے نام، آپ کی تعلیم، ستیہ وَتی کالج جوائن کرنے کی تاریخ، پسندیدہ مشاغل اور رول ماڈل وغیرہ کا ذکر ہو۔ شائع کتابوں اور اگر انعامات کسی ادارہ سے ملا ہو تو اس کا بھی ذکر کریں۔

میرا نام محمد رکن الدین ہے، میری پیدائش حسن پور، بسبٹہ بازار، میجرگنج، سیتامڑھی، بہار میں 1990 میں ہوئی۔ والد کا نام محمد صفی اللہ انصاری اور والدہ کا نام جمیلہ خاتون ہیں۔ والد صاحب کا پیشہ کاشتکاری ہے اور والدہ گھریلو خاتون ہیں۔ میری ابتدائی تعلیم گاؤں ہی میں ہوئی۔ مجھے یاد آتا ہے کہ 2000 عیسوی میں مدرسہ عربیہ رضا العلوم، حسن پور میں، میں نے ناظرہ قرآن ختم کیا، اس کے بعد درس نظامی کی ابتدا ہوئی، اعدادیہ کی تعلیم گاؤں ہی میں ہوئی، اس کے بعد اولیٰ اور ثانیہ کی تعلیم مدرسہ نور العلوم، کما، سیتامڑھی سے، اس کے بعد ثالثہ کی تعلیم کے لیے جامعہ اسلامیہ، رونا ہی، فیض آباد کا رخ کیا۔ اس کے بعد رابعہ، خامسہ، سادسہ، سابعہ اور فضلیت کی تعلیم ملک کی مایہ ناز دینی درس گاہ جامعہ اشرفیہ مبارک پور، اعظم گڑھ سے حاصل کیا۔ جامعہ اشرفیہ میں رہتے ہوئے میں نے اتر پردیش مدرسہ ایجوکیشن بورڈ، لکھنو کے کورسیز یعنی مولوی، منشی، کامل، عالم اور فاضل کے امتحانات میں بھی کامیابی حاصل کی۔ اسی دوران 2009 میں شبلی نیشنل کالج، اعظم گڑھ میں

بی اے (اردو، عربی، تاریخ) مضمون میں داخلہ لیا۔ 2011 میں ایم اے (اردو) کے لیے ملک کی مشہور و معروف دانش گاہ جواہر لعل نہرو یونیورسٹی، نئی دہلی میں داخلہ امتحان میں کامیاب ہوا۔ 2013 میں ایم فل (اردو) اور 2015 میں پی ایچ ڈی (اردو) کے لیے منتخب ہوا، 2018 میں ایڈوانس ڈپلوما ان ماس میڈیا ان اردو مکمل کیا۔ اس کے بعد 2020 میں ڈاکٹر آف فلاسفی کی ڈگری جے این یو نے تفویض کیا۔ اکتوبر 2021 سے 2023 تک وزارت داخلہ، حکومت ہند کے ماتحت ایک تربیتی ادارے میں بحیثیت ریسرچ ایسوسی ایٹ کام کرتا رہا، اسی دوران 1 جنوری 2024 میں ستیہ وتی کالج، دہلی یونیورسٹی، دہلی میں بحیثیت اسسٹنٹ پروفیسر، شعبۂ اردو میں مستقل تقرر عمل میں آیا۔ میری اب تک تین کتابیں شائع ہو چکی ہیں۔ ''سید تقی عابدی: بحیثیت نقاد و محقق، تحقیقی کاوشیں، 2019 کی تخلیقی، تنقیدی اور تحقیقی نگارشات''۔ چند کتابیں زیر طبع ہیں جن میں ''مہجری محقق و نقاد، نئی بستیوں کے اردو شعبے'' خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔ اب تک متعدد رسائل و جرائد میں تحقیقی و تنقیدی مضامین 30 کے قریب شائع ہو چکے ہیں۔ اردو اسپکنگ یونین، ماریشس نے 2022 میں تشجیعی انعام سے نوازا ہے۔

1۔ ستیہ وَتی کالج کے شعبۂ اُردو سے جڑ کر آپ کیسا محسوس کرتے ہیں؟ یہ شعبہ جوائن کرنے کے بعد کیا آپ نے کوئی مثبت تبدیلی لانے کی کوشش کی؟

شعبۂ اردو، ستیہ وتی کالج، دہلی یونیورسٹی میں بی اے اردو (آنرس) بی اے پروگرام (ہسٹری۔ اردو) اور (پولیٹیکل سائنس۔ اردو) کی تعلیم جاری ہے۔ ستیہ وتی کالج سے منسلک ہوتے ہی ہماری پہلی کوشش یہ ہوئی ہے کہ اردو زبان و ادب کی تعلیم کے لیے بہتر ماحول بنایا جائے۔ چوں کہ پہلے سے ہی شعبۂ اردو بہت متحرک تھا، تجربہ کار اساتذہ کے ساتھ شعبہ دن رات کام کر رہا تھا۔ میں نے بھی اس روایت کو آگے بڑھایا اور اپنی تدریسی صلاحیت کو بروئے کار لاتے ہوئے بچوں پر محنت کرنے لگے، جلد ہی ہماری کوشش کامیاب ہوئی اور بچے مستقل کلاس میں آنے لگے۔ اس کا سب سے بڑا فائدہ یہ ہوا کہ تمام بچے مسلسل کلاسیز میں آنے لگے اور کالج کا ماحول اردو کے لیے بہت سازگار ہونے لگا۔ سینئر اساتذہ اور دیگر رفیق کار نے اس کوشش میں شانہ بہ شانہ کھڑے رہیں۔ آج کالج میں شعبۂ اردو دیگر شعبوں کی طرح بہت متحرک و فعال ہے۔

2۔ ستیہ وَتی کالج سے جڑے آپ کو ابھی چند سال ہی ہوئے ہیں، کیا کبھی ایسا لگا کہ شعبۂ اُردو کو دیگر شعبوں کے

مقابلے زیادہ چیلنجز کا سامنا ہے؟

شعبۂ اردو، ستیہ وتی کالج، ایک فعال شعبہ ہے۔ ''قومی تعلیمی پالیسی 2020'' کا نفاذ دہلی یونیورسٹی میں ہے۔ قومی تعلیمی پالیسی میں بنیادی مضامین اور اختیار مضامین کے علاوہ کچھ کورسیز تمام طلبا و طالبات کو دیگر شعبوں کو اپنانا ہوتا ہے۔ جس میں خاص طور پر ''مہارت افزا کورس'' یعنی Skill Enhancement Course، ''قدر افزا کورس'' یعنی Value Addition Course، اسی طرح ''عمومی اختیاری کورس'' یعنی Generic Elective اور ''صلاحیت افزا کورس'' یعنی Ability Enhancement Course، یہ تمام کورسیز شعبۂ اردو کے علاوہ تمام ڈسپلن کے طلبا و طالبات کے لیے ضروری ہے۔ شعبۂ اردو نے قومی تعلیمی پالیسی کے تحت بہت سارے کورسیز کو متعارف کرایا ہے۔ ان تمام کورسیز کے تحت تقریباً دو ہزار طلبہ شعبۂ اردو کی طرف سے جاری کردہ کورسیز اختیار کرتے ہیں۔ کالج میں شعبۂ اردو کی ایک خاص اہمیت ہے اور تمام طرح کے طلبہ شعبۂ اردو کے کورسیز کو بہت دل چسپی کے ساتھ اختیار کرتے ہیں۔ اس تناظر میں یہ کہا جا سکتا ہے کہ شعبۂ اردو بہتر کام کر رہا ہے۔ دیگر شعبوں کے مقابلے میں اردو کو کسی بھی طرح کی مشکلات یا چیلنجیز کا سامنا اس طرح سے نہیں ہے جس طرح سے لوگ اردو کو لے کر منفی نظریات رکھتے ہیں۔ واضح ہو کہ شعبۂ اردو نے SEC کے لیے چار کورسیز آفر کیا ہے۔ جس میں ''پروگرام میڈیا، ڈیجیٹل فلم پروڈکشن، ویژول کمیونیکشن اینڈ فوٹوگرافی اور ریڈیو جوکی'' خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔ اسی طرح VAC کے لیے دو کورسیز آفر کیا ہے۔ جس میں ''دی آرٹ آف بینگ ہیپی اور گاندھی اینڈ ایجوکیشن'' خاص طور پر قابل ذکر ہیں۔ اسی طرح GE اور AEC کورسیز ریگولر اور کلسٹر طلبہ کے لیے متعارف ہیں۔ ان کورسیز میں بھی بچے بہت دل چسپی لیتے ہیں۔

3۔ اُردو کے تئیں طلبا کی دلچسپی کیسی ہے؟ کئی لوگ یہ سمجھتے ہیں کہ اُردو زوال پذیر ہے۔ آپ اپنے طلبہ کو پیش نظر رکھتے ہوئے اُردو کا مستقبل کیسا دیکھتے ہیں؟

اردو زوال پذیر ہرگز نہیں ہے۔ شعبۂ اردو کے تمام کورسیز میں تقریباً پندرہ سو سے دو ہزار طلبہ تعلیم حاصل کر رہے ہیں۔ ہر برس اچھی خاصی تعداد میں طلبہ اردو آنرس اور اب بی اے پروگرام (ہسٹری۔ اردو)، پولیٹیکل سائنس۔ اردو) میں داخلہ لے رہے ہیں اور ریگولر کلاسیز میں حصہ بھی لیتے ہیں۔ لہذا میں اس خیال سے بالکل متفق نہیں ہوں کہ اردو زوال پذیر ہے۔ اردو زبان و ادب میں سند حاصل کرنے کے بعد بچوں کے لیے بہت مواقع ہیں۔ اسکول، کالج، یونیورسٹی، سول سروسیز، مرکزی اور ریاستی ادارے اور میڈیا ہاؤسیز میں اردو کے لیے بہت مواقع ہیں۔ گویا اس طرح کے خیالات کی

حمایت کسی بھی صورت میں نہیں کی جانی چاہیے کہ اردو زوال پذیر ہے۔ بچے اردو زبان وادب کو لے کر بہت مثبت سوچ رکھتے ہیں اور مستقبل میں بھی اردو میں کیریئر بنانے کے لیے سنجیدگی کا مظاہرہ کررہے ہیں۔ مجھے امید ہے کہ نئی نسل اس طرح کے خیالات کو غلط ثابت کریں گے۔

4۔مختلف کالجوں اور یونیورسٹیوں میں شعبۂ اُردو آج بھی جدید ٹیکنالوجی سے دور دکھائی پڑتا ہے۔اس معاملے میں آپ کا کیا تجربہ ہے اور کیا آپ کوئی مشورہ اُردو داں طبقہ کو دینا چاہیں گے؟

سب سے پہلا میرا سوال یہ ہے کہ جدید ٹیکنالوجی سے آپ کیا سمجھتے ہیں؟ کیا مشین ہی جدید ٹیکنالوجی ہے؟ یا اس کے برعکس زبان وادب، تہذیب وثقافت بھی کوئی چیز ہے؟ ان تمام کے لیے سماج ومعاشرے میں کوئی جگہ ہے یا نہیں؟ اگر جگہ ہے تو اس سوال کا جواب آپ کو مل گیا ہوگا۔ رہی بات کالجوں اور یونیورسٹیوں کے شعبۂ اردو جدید ٹیکنالوجی سے دور ہے، تو میں اس سے اتفاق نہیں رکھتا ہوں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ دیگر شعبے خاص طور پر ہومنیٹیز اور سوشل سائنسیز نے کس طرح جدید ٹیکنالوجی کو اپنایا ہے؟ مذکورہ شعبوں نے جس رفتار سے جدید ٹیکنالوجی میں ترقی کی ہے، اسی رفتار سے شعبۂ اردو نے بھی ترقی کی ہے۔ ہمارے پاس ہزاروں ڈیجیٹل لائبریریاں ہیں۔ تمام طرح کے ڈیجیٹل ٹولس اور سسٹم ہیں، جس میں ہم اردو کا استعمال کرتے ہیں۔ اس لیے اردو دیگر شعبوں کے شانہ بشانہ کھڑی ہے۔ کتب، رسائل، مضامین اور تمام طرح کے مواد آج ہمارے اسکرین پر موجود ہیں۔ دنیا میں سوشل میڈیا کے کردار پر سوال اٹھائے جارہے ہیں۔ یورپ کے کئی ممالک نے اسکول میں موبائل، لیپ ٹاپ اور انٹرنیٹ کے استعمال پر پابندی عائد کردی ہے۔ آرٹیفیشل انٹیلی جنس کے کردار پر سوال اٹھائے جارہے ہیں۔ مارک زکر برگ، لاس انجلس کی عدالت میں کھڑے ہیں۔ والدین بچوں کے مستقبل کو لے کر فکر مند ہیں۔ ہزاروں بچوں نے انٹرنیٹ پر موجود مواد اور اس کے الگورتھم کی وجہ سے جان سے ہاتھ دھونے کے درپے ہیں۔ لیکن زبان اور ادب پر اس طرح کے سوالات کبھی نہیں کھڑے گیے گئے ہیں۔ اس لیے جب تک دنیا ہے اس وقت تک زبان وادب کی اہمیت برقرار رہے گی۔

5۔آپ نے خواجہ محمد اکرام الدین کی سرپرستی میں پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی، جو اُردو میں یونیکوڈ اور دیگر جدید ٹیکنالوجی کے استعمال کی مہارت رکھتے ہیں۔ آپ نے ان سے کتنا استفادہ کیا، اور اپنے طلبا کو کس طرح مستفید کرتے ہیں؟

ہر انسان کی زندگی میں استاد کی حیثیت بہت اہم ہے۔ جواہر لعل نہرو یونیورسٹی، نئی دہلی میں، میں نے اپنا نگراں

پروفیسر خواجہ محمد اکرام الدین کو منتخب کیا۔ ان کی سدا بہار شخصیت سے ہر اردو داں واقف ہیں۔ انہوں نے اردو کو جدید ٹیکنالوجی سے جوڑنے میں اہم رول ادا کیا ہے۔ مجھے بھی ان سے بہت کچھ سیکھنے کو ملا۔ ادب اور ٹیکنالوجی کی سمجھ اور اس میدان میں کام کرنے کی ترغیب بھی انہیں سے ملی۔ پھر انہیں کی سرپرستی میں ورلڈ اردو ایسوسی ایشن، نئی دہلی کا قیام عمل میں آیا۔ جس کا مقصد دنیا کے مختلف گوشوں میں موجود اردو کے اساتذہ، ادیبوں، شاعروں، فکشن نگاروں، صحافیوں، طلبا و طالبات اور قلم کاروں سے رابطہ واشتراک اور باہمی تعاون کی سمت میں ایک نئی پہل ہے۔ ورلڈ اردو ایسوسی ایشن کا میں ڈائریکٹر ہوں، بحیثیت ڈائریکٹر عالمی اردو برادری کے لیے ڈیجیٹل پلیٹ فارم مہیا کرانا ہماری ذمہ داری ہے۔ اسی کے ساتھ ورلڈ اردو ایسوسی ایشن کا ترجمان ماہنامہ 'ترجیحات' جو کہ اردو کا واحد آن لائن رسالہ ہے، ایڈیٹر کی ذمہ داری بھی نبھا رہا ہوں۔ اس رسالہ میں مہجری ادیب اور نوجوان نسل کو ترجیح دی جاتی ہے۔ اس کے علاوہ آن لائن اردو پڑھانے کے لیے ایک اہم پلیٹ فارم 'آن لائن اردو لرننگ' بھی ہے۔ اس طرح سے اردو میں جدید ٹیکنالوجی کے استعمال پر استاد محترم کے ساتھ مل کر کام کر رہا ہوں اور اپنے بچوں کو بھی ان تمام چیزوں کی ترغیب دیتا رہتا ہوں۔ میری بھی یہی کوشش ہے کہ استاد محترم کی ادبی، تہذیبی اور تکنیکی وراثت کو نئی نسل تک بہتر انداز میں پہنچا سکوں۔

Dr. Md Ruknuddin

Assistant Professor

Department of Urdu

Satyawati College, University of Delhi

☆☆☆☆☆

ڈاکٹر افسانہ حیات
شعبۂ اردو، ستیہ وَتی کالج

متفرق اشعار

ملتا نہیں ہے راستہ، گم ہو گئے ہیں ہم
سرگرداں پھر رہے ہیں خود، اپنی تلاش میں

وہ عشق ادھورا چھوڑ دیا، وہ خواب ادھورا چھوڑ دیا
وہ بانٹ رہا تھا آدھا آدھا میں نے پورا چھوڑ دیا

خوابوں کے بکھر جانے تک، زخموں کے بھر جانے تک
ساتھ کچھ دن تو رہو، دل سے اتر جانے تک

بن کے جو راستوں میں رکاوٹ کھڑے رہے
ثابت ہوئے وہ میل کے پتھر میرے لیے

مخلص کہیں جسے یہاں ملتا نہیں کوئی
چاہا جسے بھی ہم نے خدا، ہو گیا وہی

☆☆☆☆☆

بچوں کا پہلا روزہ

ثانیہ سیفی
بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ سوم

میڈم افسانہ جیسے ہی کلاس میں داخل ہوئیں تو تعظیماً تمام بچے فوراً کھڑے ہو گئے اور ایک ساتھ بلند آواز میں بولے،"گڈ مارننگ میم!"

میم نے مسکراتے ہوئے جواب دیا،"گڈ مارننگ بچوں!"

انہوں نے اپنی کتابیں اور رجسٹر میز پر رکھے، عینک اتاری اور کرسی پر بیٹھتے ہوئے ہاتھ کے اشارے سے سب کو بیٹھنے کو کہا۔

کلاس میں سکون چھا گیا، مگر بچوں کی آنکھوں میں آج کچھ خاص جاننے کا تجسس جھلک رہا تھا۔

میم نے ہلکی سی مسکراہٹ کے ساتھ کہا:"چلو بچوں! آج ہم پڑھائی کے بجائے ایک دلچسپ مذاکرہ کرتے ہیں۔ موضوع ہے" پہلا روزہ"۔ یقیناً آپ سب کے ساتھ کوئی نہ کوئی مزے دار واقعہ ضرور پیش آیا ہوگا۔"

یہ سنتے ہی کلاس میں خوشی کی لہر دوڑ گئی۔ کچھ بچے ہنسنے لگے، کچھ ایک دوسرے کو کہانیاں یاد دلانے لگے۔

سب سے پہلے شرارتی سی بچی عالیہ فوراً کھڑی ہوگئی اور بولی:"میم! میں بتاؤں؟"

میم نے ہنستے ہوئے کہا،" ہاں عالیہ، تم ہی شروع کرو۔"

عالیہ نے اپنی کہانی شروع کی:"میم، میں نے اپنا پہلا روزہ آٹھ سال کی عمر میں رکھا تھا، اور وہ بھی سخت گرمیوں کے دن تھے۔ سورج ایسے آگ برسا رہا تھا جیسے ہم سب کو بھون دینا چاہتا ہو! صبح تو ٹھیک تھا، لیکن جیسے ہی ظہر کا وقت آیا، مجھے لگا کہ میں ریگستان میں پھنس گئی ہوں۔ پیاس سے میرا گلا سوکھ رہا تھا۔"

کلاس میں ہنسی کی ہلکی آواز گونجی۔

وہ آگے بولی:" پھر میں ظہر اور عصر کے درمیان سو گئی۔ گھر میں سب لوگ سو رہے تھے۔ اچانک میری آنکھ کھلی، اور مجھے لگا کہ میں پانی کے بغیر زندہ نہیں رہ سکتی! میں اچانک اٹھی، آہستہ آہستہ چلتی ہوئی فرج کے پاس گئی، اور ایک ٹھنڈی پانی کی بوتل

نکالی....."

بچے سانس روکے سن رہے تھے۔"اور..... گٹگٹگٹ ..... پوری بوتل ختم!"

یہ سنتے ہی پوری کلاس قہقہوں سے گونج اٹھی۔

عالیہ نے شرمندہ ہوکر کہا:"پھر اچانک مجھے یاد آیا کہ میرا تو روزہ تھا! میرا چھوٹا بھائی یہ سب دیکھ چکا تھا۔ وہ بھاگ کر سب کو بتانے جا رہا تھا۔ میں نے فوراً اسے پکڑ لیا اور کہا بھائی! پلیز کسی کو مت بتانا، مجھ سے غلطی ہوگئی! تو کیا وہ مان گیا؟" ایک بچے نے پوچھا۔" ہاں، اس وقت تو مان گیا.....لیکن کئی سال بعد اس نے سب کے سامنے یہ راز کھول دیا! اب تک سب میرا مذاق بناتے ہیں!"

کلاس ایک بار پھر ہنسی سے گونج اٹھی۔

ابھی ہنسی تھمی ہی تھی کہ معز کھڑا ہو گیا:"میم! اب میری باری!"

کلاس میں شور مچ گیا:"میم پہلے میں!"نہیں میم میں!"

میم نے ذرا اونچی آواز میں کہا:"خاموش! سب کو موقع ملے گا، لیکن ایک ایک کر کے!"

پھر معز نے اپنی کہانی شروع کی:"میم، میرے پہلے روزے میں ابو نے جلیبیاں منگوائی تھیں۔ مجھے کہا گیا کہ محلے میں سب کو بانٹ دو۔ میں بہت خوشی خوشی جلیبیاں بانٹ رہا تھا۔"

وہ تھوڑا رکا، پھر ہنستے ہوئے بولا:"لیکن مسئلہ تب ہوا جب میرے ہاتھ میں چاشنی لگ گئی۔ وہ اتنی میٹھی اور خوشبودار تھی کہ مجھ سے رہا نہ گیا..... میں نے فوراً اپنی انگلیاں چاٹ لیں!" اووو!" پوری کلاس نے ایک ساتھ کہا اور پھر ہنسی کا طوفان آ گیا۔" پھر یاد آیا کہ روزہ ہے.....مگر تب تک دیر ہو چکی تھی!"

میم بھی ہنس پڑیں۔

اب میم کی نظر کلاس کی سب سے چلبلی لڑکی عنایہ پر پڑی، جو آج غیر معمولی طور پر خاموش بیٹھی تھی"عنایہ! آج تم اتنی خاموش کیوں ہو؟ کچھ تم بھی سناؤ۔"

عنایہ نے آہستہ سے مسکرا کر کہا:"میم، میرے پہلے روزے پر ابو نے خاص اہتمام کیا تھا۔ انہوں نے کئی ٹفن تیار کروائے، جن پر خوبصورت اسٹیکر لگے تھے بی پہلا روزہ مبارک بی اور میرا نام بھی لکھا تھا۔"

بچے دلچسپی سے سننے لگے۔"ان ٹفن میں پھل، کھجور، پکوڑے، کچوریاں، چاکلیٹ.....سب کچھ تھا۔ مجھے کہا گیا کہ سب میں تقسیم کر دو۔" پھر؟"میم نے پوچھا۔

عنایہ نے شرارتی انداز میں کہا: "میں نے سوچا..... اگر سب ختم ہو گئے تو؟ تو میں نے چپکے سے دو ٹفن چھپا لیے، تاکہ افطاری میں مجھے بھی کچھ اچھا مل جائے!"

کلاس پھر ہنسی سے گونج اٹھی۔

اتنے میں آہل، جو کافی دیر سے ہاتھ اٹھائے کھڑا تھا، بول پڑا: "میم! اب تو میری باری ہے!"

میم نے کہا، "ہاں آہل، تم بتاؤ۔"

آہل نے معصومیت سے کہا: "میم، میں نے اپنے پہلے روزے میں غلطی سے چورن چاٹ لیا تھا..... کیونکہ مجھے لگا وہ دوا ہے!"

کلاس ہنسنے لگی۔ "اور ایک اور بات..... امی نے بکرے کو کھلانے کے لیے کھیرے کاٹ کر رکھے تھے۔ میں اسے کھلا رہا تھا..... لیکن کھلاتے کھلاتے خود بھی کھا لیا!"

یہ سنتے ہی بچے ہنستے ہنستے لوٹ پوٹ ہو گئے۔

اب تو کلاس کا ماحول مکمل طور پر خوشگوار ہو چکا تھا۔ ہر بچہ اپنی کہانی سنانے کے لیے بے تاب تھا۔

میم افسانہ نے مسکراتے ہوئے کہا: "دیکھا بچوں! پہلا روزہ صرف عبادت ہی نہیں، بلکہ خوبصورت یادوں کا خزانہ بھی ہوتا ہے۔ غلطیاں بھی ہوتی ہیں، لیکن یہی باتیں بعد میں ہنسی اور خوشی کا سبب بنتی ہیں۔"

پھر انہوں نے نرمی سے کہا: "لیکن ایک بات یاد رکھو..... روزہ صرف بھوکا پیاسا رہنے کا نام نہیں، بلکہ صبر، برداشت اور سچائی سیکھنے کا بھی نام ہے۔"

کلاس میں خاموشی چھا گئی، مگر اس بار یہ خاموشی سیکھنے اور سمجھنے کی تھی۔

اور یوں ہنسی، خوشی اور سبق کے ساتھ وہ دن بچوں کے لیے ایک یادگار دن بن گیا۔

☆☆☆☆☆

زندگی اتنی مشکل کیوں ہے؟

اقراء رحمان
بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ اول

لائبریری کی کھڑکی سے دھوپ چھن کر میز پر آ رہی تھی، جہاں ڈھیروں کتابیں اور ادھورے نوٹس بکھرے پڑے تھے۔ نازنین نے ایک ٹھنڈی آہ بھری اور اپنا سر دونوں ہاتھوں میں تھام لیا۔ اگلے ہی مہینے سمسٹر امتحانات کا آغاز ہونے والا تھا اور کالج کا پورا ماحول جیسے ایک نفسیاتی جنگ میں تبدیل ہو چکا تھا۔ ہر طرف ٹاپرز کی دوڑ تھی، اسائنمنٹس کا کبھی نہ ختم ہونے والا بوجھ تھا، اور دوسری طرف گھر کے روز بروز بگڑتے ہوئے مالی حالات نے اس کے ذہن کو بری طرح مفلوج کر دیا تھا۔

اس نے بے دلی سے اپنے موبائل پر کلاس کے واٹس ایپ گروپ کا نوٹیفکیشن دیکھا، جہاں ہر کوئی اپنی بہترین تیاری، نوٹس اور ایس جی پی اے (SGPA) کی باتیں کر رہا تھا۔ کسی نے پچھلے سمسٹر کے ہائیسٹ اسکور کا اسکرین شاٹ بھیجا تھا تو کوئی اپنی رات بھر جاگنے کی روٹین شیئر کر رہا تھا۔ نازنین کو لگا جیسے وہ اس اندھی اور تیز رفتار دوڑ میں کہیں بہت پیچھے چھوٹ گئی ہے۔ اس کے دل سے ایک خاموش چیخ نکلی: ”یا اللہ! یہ زندگی اتنی مشکل کیوں ہے؟ کیوں ہر قدم پر خود کو ثابت کرنے کا ایک نیا امتحان سامنے آ کھڑا ہوتا ہے؟ کیا میری راتوں کی نیندیں قربان کرنے اور اس سخت جدوجہد کا کوئی صلہ نہیں ملے گا؟“

مایوسی اس قدر شدید اور تاریک تھی کہ اسے اپنا پورا وجود، اپنی پڑھائی اور اپنی صلاحیتیں بالکل بے معنی محسوس ہونے لگی تھیں، اور دل چاہ رہا تھا کہ سب کچھ چھوڑ چھاڑ کر کسی گمنام کونے میں جا چھپے۔

اس رات نازنین سو نہ سکی۔ کمرے کے اندھیرے میں اس کے ذہن کے اندر سوالوں اور وسوسوں کا ایک مہیب طوفان برپا تھا۔ وہ بستر سے اٹھی اور آئینے کے سامنے جا کر کھڑی ہو گئی۔ سامنے کھڑکی سے آتی چاند کی مدھم روشنی میں اسے اپنی تھکی ہوئی، سوجھی ہوئی آنکھیں، بکھرے بال اور چہرے پر ایک ہاری ہوئی، شکست خوردہ لڑکی کی واضح جھلک دکھائی دی۔

اس نے انتہائی دل برداشتگی کے عالم میں سوچا کہ وہ کل ہی کالج جانا چھوڑ دے گی، اس لایعنی دوڑ سے باہر نکل جائے گی، کیونکہ وہ مزید یہ ذہنی دباؤ برداشت نہیں کرسکتی۔ تبھی کمرے کے کونے میں بکھرے سامان کے درمیان اس کی نظر اپنے اُس پرانے مصلے پر پڑی جو اس کی دادی نے اسے دیا تھا۔

سچ تو یہ تھا کہ پچھلے کئی مہینوں سے امتحانات اور پڑھائی کے ہنگاموں میں وہ نمازوں کو صرف ایک میکانکی رسم کی طرح ادا کررہی تھی، جہاں جلدی جلدی سجدہ کرنا اور دنیا کے کاموں کے لیے دوڑ جانا ہی اس کا معمول بن چکا تھا۔ لیکن آج اس کی روح واقعی زخمی تھی اور دنیا کا کوئی سہارا کام نہیں آرہا تھا۔

وہ دھیمے قدموں سے غسل خانے کی طرف بڑھی اور وضو کرنے لگی۔ ٹھنڈے پانی کے قطروں نے جب اس کے مرجھائے ہوئے چہرے اور پیشانی کو چھوا تو اس کے اندر کی تپش اور مایوسی پر جیسے ایک عارضی ٹھنڈک اترنے لگی۔

اس نے مصلے کو نہایت احترام سے زمین پر بچھایا اور خاموشی سے رات کے آخری پہر تہجد کی نماز کے لیے کھڑی ہو گئی۔ جب وہ سجدے میں گئی تو اس بار اس سے اٹھا نہ گیا۔ اس کے ضبط کا بندھن، جو اس نے دنیا کے سامنے بڑی مشکل سے باندھ رکھا تھا، یکسر ٹوٹ گیا اور وہ زاروقطار رو پڑی۔

اس نے اللہ تعالیٰ سے کوئی لمبا چوڑا حساب نہیں مانگا، نہ ہی کلاس میں اول آنے کی کوئی روایتی دعا مانگی۔ وہ بس اپنے گناہوں اور اپنی کمزوریوں کا اعتراف کرتے ہوئے روتی رہی اور دل ہی دل میں پکارتی رہی: ”یا اللہ! میں واقعی بہت تھک گئی ہوں۔ یہ زندگی میرے لیے بہت مشکل ہو چکی ہے۔ میرے اندر اب مزید اس بوجھ کو اٹھانے کی سکت نہیں ہے۔ مجھے اس ذہنی دباؤ اور مایوسی کی دلدل سے نکال لے۔“ اسی سجدے کی حالت میں، جہاں انسان اپنے رب کے سب سے زیادہ قریب ہوتا ہے، نازنین کو اچانک قرآنِ مجید کی وہ آیت یاد آئی جو اس نے بچپن میں حفظ کی تھی: ”فَ اِنَّ مَعَ الۡعُسۡرِ یُسۡرًا اِنَّ مَعَ الۡعُسۡرِ یُسۡرًا۔ پس بے شک مشکل کے ساتھ آسانی ہے، یقیناً مشکل کے ساتھ آسانی ہے۔“

اس ایک جملے کا ذہن میں آنا تھا کہ نازنین کو یوں محسوس ہوا جیسے کوئی غیبی ہاتھ اس کے زخمی اور تڑپتے ہوئے دل پر آہستہ سے مرہم رکھ رہا ہو۔ اس نے سوچا کہ اگر یہ امتحان اتنا سخت ہے تو اس کا مطلب ہے کہ میرا رب مجھے مٹی سے سونا بنانے کے لیے اس بھٹی سے گزار رہا ہے اور وہ مجھے کسی بہت اونچے درجے کے لیے تیار کررہا ہے۔

ٹاپرز کی دوڑ اور سوسائٹی کے معیار تو دنیاوی اور فانی ہیں، لیکن اللہ کے ہاں مقبولیت انسان کی نیت اور اس کی مخلصانہ کوشش کی ہوتی ہے، صرف نتیجے کی نہیں۔

صبح کی اذان کی مدھم اور سحر انگیز آواز گونجنے تک نازنین کا دل بالکل ہلکا اور پرسکون ہو چکا تھا، جیسے برسوں کا بوجھ

سجدے میں بہہ گیا ہو۔ اس نے رحل پر قرآنِ مجید کھولا اور تلاوت شروع کی تو اتفاقاً اس کی نظر سورۂ الضحیٰ کی ان آیات پر پڑی: ”مَا وَدَّعَ رَبُّ وَمَا قَلَیٰ“ آپ کے رب نے نہ آپ کو چھوڑا ہے اور نہ ہی آپ سے ناراض ہوا ہے۔“

ان الٰہی الفاظ نے نازنین کے اندر ایک بالکل نئی روح اور ناقابلِ یقین طاقت پھونک دی۔ وہ لڑکی جو چند گھنٹے پہلے زندگی سے مکمل ہار مان کر سب کچھ چھوڑ دینے کا سوچ رہی تھی، اب اس کی آنکھوں میں توکل اور امید کا ایک انوکھا اور سچا عزم چمک رہا تھا۔

اس نے گہری سانس لے کر یہ سچائی تسلیم کر لی کہ کالج کی یہ دوڑ، یہ امتحانات اور یہ دنیا کی تمام مشکلات دراصل اس کے ایمان کو مضبوط کرنے کی آزمائشیں ہیں۔ اصلی کامیابی دنیا کو نیچا دکھانے میں نہیں، بلکہ اپنے رب کی دی ہوئی صلاحیتوں کا درست استعمال کرتے ہوئے پوری ایمانداری سے محنت کرنے اور نتیجہ اللہ پر چھوڑ دینے میں ہے۔

اگلے دن جب نازنین کالج کے وسیع کیمپس میں داخل ہوئی تو صبح کی ہواؤں میں اسے ایک عجیب سا روحانی سکون اور تازگی محسوس ہو رہی تھی۔ اس نے اپنے اردگرد موجود دباؤ، دوستوں کی کتابی باتوں اور مقابلے کی فضا پر دھیان دینے کے بجائے اپنے دل میں ایک پکا اور اٹل ارادہ کر لیا: ”میں اب بھی محنت کروں گی، اور پہلے سے بہتر طریقے سے پڑھوں گی، لیکن اس لیے نہیں کہ مجھے دنیا کی نظروں میں ٹاپ پوزیشن حاصل کرنی ہے، بلکہ اس لیے کہ اپنے فرائض کو بہترین انداز میں انجام دینا اور علم حاصل کرنا میرے رب کا حکم ہے۔“

کالج کا نصاب اب بھی وہی تھا، کتابیں اب بھی اتنی ہی ضخیم اور مشکل تھیں، اور امتحانات کی تاریخ بھی نہیں بدلی تھی، لیکن نازنین کا اندرونی وجود مکمل طور پر بدل چکا تھا۔

وہ اب حالات سے ڈر کر بھاگنے والی یا زندگی سے ہاری ہوئی ایک عام لڑکی نہیں تھی، بلکہ وہ اللہ تعالیٰ کی ذات پر کامل توکل اور ایمان کے جذبے سے لیس، ہر طوفان کا مقابلہ کرنے والی ایک مضبوط، باوقار اور پُرعزم طالبہ بن چکی تھی، جس نے زندگی کی مشکلوں کو اپنی ترقی کا زینہ بنا لیا تھا۔

وقت گزرتا گیا۔ امتحانات آئے، کچھ پرچے آسان تھے اور کچھ توقع سے زیادہ مشکل۔ بعض دن ایسے بھی آئے جب نازنین دوبارہ پریشانی اور تھکن محسوس کرتی، مگر اب فرق یہ تھا کہ وہ مایوسی کے اندھیروں میں کھو جانے کے بجائے اپنے رب کی طرف رجوع کرتی تھی۔ اسے یقین ہو چکا تھا کہ زندگی کا حسن مشکلات کے ختم ہو جانے میں نہیں، بلکہ ان مشکلات کے درمیان امید کے ساتھ جینے میں ہے۔

نتائج کا دن آیا تو نازنین نے دھڑکتے دل کے ساتھ اپنا رزلٹ دیکھا۔ وہ پورے کالج میں پہلی پوزیشن حاصل نہ کر

سکی، مگر اس کے نمبر اس کی توقع سے کہیں بہتر تھے۔ اس لمحے اس کے لبوں پر شکر کا ایک خوبصورت تبسم پھیل گیا، کیونکہ اب اس نے سیکھ لیا تھا کہ اصل کامیابی صرف نمبروں، عہدوں یا لوگوں کی تعریف میں نہیں ہوتی، بلکہ اپنی پوری دیانت داری کے ساتھ کوشش کرنے اور پھر اللہ کے فیصلے پر راضی رہنے میں ہوتی ہے۔

اس نے آسمان کی طرف دیکھا اور دل ہی دل میں کہا: "یا اللہ! میں نے سمجھ لیا ہے کہ زندگی مشکل ضرور ہے، مگر جب تیرا سہارا ساتھ ہو تو کوئی مشکل ناقابلِ برداشت نہیں رہتی۔"

اس دن نازنین نے جان لیا کہ زندگی کی راہوں میں آنے والے طوفان انسان کو توڑنے نہیں، بلکہ اسے پہلے سے زیادہ مضبوط بنانے آتے ہیں۔ اور جو شخص ہر حال میں اپنے رب پر بھروسہ رکھتا ہے، وہ کبھی حقیقی معنوں میں ہارتا نہیں۔ کیونکہ زندگی کی سب سے بڑی کامیابی منزل تک پہنچ جانا نہیں، بلکہ راستے میں اپنے رب کو پا لینا ہے۔

☆☆☆☆☆

افسانہ معمار: ایک جائزہ

ریحانہ خاتون
بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ آخر

بندو جو اپنے پیشہ سے معمار تھا۔ ایک ماہر معمار ہونے کے باوجود آج کل وہ بے روزگار پھر رہا تھا۔ اس کی بیوی کو مرے ہوئے دس سال ہو چکے تھے۔ پھر بھی اس کی یاد آتے ہی اس کی حسرت زدہ آنکھیں آنسوؤں سے بھیگ جاتی تھیں۔ وہ اپنے بیٹے کی شادی کا ارمان لیے ہوئے اس دنیا سے کوچ کر گئی۔ کاش آج وہ باحیات ہوتی۔ اپنے ٹین کے جھونپڑے کے سامنے ایک پیڑ کے زیرِ سایہ غروبِ آفتاب کے سہانے منظر سے لطف اندوز ہو رہا تھا۔ بندو معمار اور اس کی بیوی کے اکلوتے بیٹے ابراہیم اپنی بیوی کو مکلاوہ کر کے آج اپنے گھر لانے والا تھا۔ یہی سبب تھا کہ آج بندو معمار بہت خوش تھا۔ اس کی خوشی چھپائے نہ چھپتی تھی۔ اسے اس بات کی خوشی تھی کہ برسوں پہلے اس کی بیوی کی موت کی وجہ سے اس کا گھر ویران ہو گیا تھا لیکن اس گھر کی رونق آج دوبارہ واپس آجائے گی۔ شاید بہو کے قدموں کی برکت سے بندو معمار کا نصیب پھر جاگ اٹھے اور اسے دوبارہ روزگار میسر آجائے۔ وہ اسی طرح کے خیالوں میں کھویا ہوا تھا کہ شام گہری ہونے لگی۔ جب آس پاس کے جھونپڑوں میں چراغ روشن ہونے لگے تو اس نے بھی سرسوں کے تیل والا چراغ روشن کر دیا۔ گھر کیا تھا بارہ مربع فٹ چاروں طرف دیواروں سے گھری ہوئی کچی زمین تھی۔ جس کے اوپر بطورِ چھت ٹین کی ایک چادر چڑھا دی گئی تھی۔ اس سے مختلف حالت بندو معمار کے ہمسایوں کی بھی نہیں تھی۔ بندو اور اس کے یہ ہمسائے دہلی سے میل بھر کے فاصلے پر آباد تھے۔ پانچ سال قبل تک وہ آٹھویں دہلی کی تعمیر کے کام میں مصروف تھے۔ جب شہر بن کر تیار ہو گیا تو وہ سب کے سب بے روزگار ہو گئے۔ فاقہ کشی ان کا مقدر ٹھہرا۔ بندو کو معماری کے فن میں مہارت حاصل تھی۔ اس کے آبا و اجداد نے لال قلعہ اور جامع مسجد جیسی عمارتوں کے معمار رہے تھے۔ خود بندو معمار وائس ریگل لاج اور اسمبلی چمبر جیسی عمارتوں کا معمار رہا۔ اب وقت ایسا آ گیا تھا کہ بندو معماری کی جگہ مزدوری کرنے لگا تھا۔ اس کا بیٹا ابراہیم ایک ٹھیکیدار کے یہاں بیرا کی نوکری کر لی۔ بیٹے کی یہ نوکری بندو کو پسند نہیں تھی۔ کیونکہ وہ ایک خاندانی معمار تھا اور وہ اپنے

بیٹے کو بھی بطورِ معمار ہی دیکھنا چاہتا تھا۔ اسے اس خاندانی پیشے پر بڑا فخر تھا۔ اس کا خیال تھا کہ اس جیسے معمار ہی تو انجینئروں کے نیلے نقشوں کو ہی تاج محل جیسا حسن، قطب مینار جیسی عظمت اور جنتر منتر جیسی حکمت عطا کر کے خوبصورت اور شاندار عمارتوں کے سانچے میں ڈھالتے ہیں۔ مگر افسوس کہ آج ایک معمار کا بیٹا دن بھر ایک جاہل، بدتمیز ٹھیکیدار کی خدمت کرنے کے لیے مجبور ہے۔ بندو کو دکھ اس بات کا تھا کہ اس کے جیسے ماہر معماروں کا نہ تو کوئی قدردان تھا اور نہ ہی پُرسانِ حال۔ وہ اسی فکر میں تھا کہ دروازے پر چچا خیر الدین کے کھانسنے کی آواز آئی۔ چچا خیر الدین کے بارے میں مشہور تھا کہ عہدِ شاہجہانی کی تمام عمارتوں کی بنیاد انھوں نے ہی رکھی تھی۔ بندو معمار نے کہا کہ ابراہیم بہو لینے گیا ہے۔ اب پہنچنے ہی والا ہوگا۔ چچا خیر الدین نے کہا کہ اچھی بات ہے۔ بہو آ جائے گی تو تیرے کھانے پینے کا خیال رکھے گی۔ لکین بندو! جب بہو آ جائے گی تو" رات کو تو کہاں سوئے گا؟" وہ چچا خیر الدین کا اشارہ سمجھ گیا۔ اس کی جھونپڑی نما گھر صرف ایک کمرے پر مشتمل تھا۔ اس نے سوچا کہ کم سے کم آج کی رات دولھا دولھن کے لیے تنہائی ضروری ہے۔ چچا خیر الدین نے کہا کہ کوئی بات نہیں ،رات میں سونے کے لیے تم میرے گھر چلے آنا۔ بندو نے سوچا کہ اگر میں سونے کے لیے ان کے گھر جاؤں گا تو برادری والے مجھ پر ہنسیں گے۔ میں کہیں اور کی راہ لوں گا۔

اس نے الگنی سے اپنی کاڑھے کی چادر لے کر کندھے پر ڈال لیا۔ سوچا کہ ایک رات کی تو بات ہے۔ جہاں جگہ ملی وہیں رات کاٹ لوں گا۔ ابھی اسی ادھیڑ بن میں تھا کہ ابرہیم اپنی نئی نویلی دلھن کو لیے پہنچا۔ دلھن بندو کے دیے ہوئے جوڑے میں ملبوس، گھونگھٹ نکالے ہوئے کھڑی تھی۔ وہ سمجھ نہیں پا رہا تھا کہ ان سے کیا بات کرے۔ اس نے ابراہیم سے کہا کہ:" ابراہیم! آ گئے تم لوگ؟" بغیر توقف کے یہ کہتے ہوئے جھونپڑی سے باہر کی راہ لی کہ اب تم لوگ آرام کرو۔ میں کہیں اور جا کر سو جاؤں گا۔ پہاڑی کے اوپر سے دیکھا تو میلوں تک نئی دہلی بجلی کے قمقموں سے جگمگا رہی تھی۔ اس نے سوچا کہ اتنے بڑے شہر میں کیا ایک آدمی کو ایک رات گزارنے کی جگہ نہیں مل سکتی؟ نئی دہلی کے ایک ایک راستے سے بندو معمار خوب واقف تھا۔ یہ اس کے اپنے ہاتھوں سے تعمیر کردہ شہر تھا۔ وہ شہر کے ہر ایک عمارت سے آشنا تھا۔ اس نے دل میں کہا کہ:" یہ ہے وائس ریگل لاج، لاٹ صاحب کے رہنے کا مکان۔ اس میں کئی سو کمرے ہیں۔ ہر کمرہ اتنا بڑا کہ اس میں بندو جیسی دس کوٹھریاں آ جائیں۔ غسل خانے، سنگ مرمر کے درجنوں، وہ بھی تو کسی کمرے سے چھوٹے نہیں اور کیا فرش ہیں چکنی اور چمکتے ہوئے۔ چاہے کھانا بکھیر کر کھا لو۔ ناچنے کا بڑا کمرہ۔ چاروں طرف آئینے ہی آئینے اور لکڑی کے فرش پر ایسا پالش کہ وہ بھی آئینہ ہی معلوم ہوتی ہے۔ اسی پر تو صاحب لوگ اور ان کی میمیں ناچتی ہیں۔"

معمار،ص:۸۱،کلیاتِ خواجہ احمد عباس،جلد اول،قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان،نئی دہلی،سنہ اشاعت:۲۰۱۷ء

لیکن آج وائس ریگل لاج میں چاروں جانب اندھیرا ہی اندھیرا تھا۔ پھر اسے دھیان آیا کہ لمبی چھٹیوں میں لاٹ صاحب کلکتہ چلے جاتے ہیں۔ بقول افسانہ نگار:"تو یہ اتنا بڑا محل خالی پڑا ہے۔ سیکڑوں کمرے، کمرے سے بڑے غسل خانے۔ میلوں لمبے برآمدے۔ آئینے جیسا فرش والا ناچنے کا کمرہ۔ سب خالی۔ کیا اس کے شاگرد پیشے میں، کسی گودام کی کوٹھری، کسی برآمدے میں بھی بندو معمار کو سر چھپانے کی جگہ نہیں مل سکتی؟ وائس ریگل لاج کے صدر دروازے کے پاس بندو کو ایک لکڑی کی کابک نما کوٹھری نظر آئی۔ شاید یہی خالی پڑی ہو اور وہ رات یہاں ہی بسر کر سکے گا۔ مگر وہ ادھر بڑھا ہی تھا کہ اس کابک میں سے ایک بڑی مونچھوں والا سپاہی نکلا اور بندو کو دیکھ کر للکارا۔ کون ہے۔ اور پھر قریب آ کر اب اوا چکے۔ یہاں کیا سونگھتا پھر رہا ہے؟ کیا لاٹ صاحب کی کوٹھی میں نقب لگانے کا ارادہ ہے؟"

معمار،ص:۸۲،کلیاتِ خواجہ احمد عباس،جلد اول،قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان،نئی دہلی،سنہ اشاعت:۲۰۱۷ء

بندو معمار کا دل بیٹھ گیا۔ وہ وہاں سے بڑی نا امیدی کے ساتھ اپنے دل کو یہ سمجھاتا ہوا واپس ہوا کہ اپنی عزت اپنے ہاتھ میں ہے۔ رات کے دس بج چکے تھے۔ شہر کی سڑکیں اتنی چوڑی اور صاف و شفاف تھیں کہ بندو کے جھونپڑے کا فرش بھی اتنا صاف ستھرا نہیں تھا۔ رات کی ٹھنڈ میں بندو ٹھٹھرتا ہوا آگے کی راہ لی۔ اس کے ہاتھ پاؤں ٹھنڈ کی وجہ سے کانپ رہے تھے۔ وائس ریگل لاج کا منظر اس کی نظروں کے سامنے پھر رہا تھا۔ وہ سوچ رہا تھا کہ:"ایک آدمی کے رہنے کا مکان !ہاں !لاٹ بھی تو ایک آدمی ہی ہوتا ہے۔ پھر اس کے لیے کئی سو کمروں کی ضرورت ہے اور ایک ایک کمرہ اتنا بڑا کہ جس میں معماروں کی ساری بستی سما جائے۔ درجنوں غسل خانے، میلوں لمبے برآمدے۔ ناشتہ کا کمرہ الگ۔ دوپہر کے کھانے کا الگ۔ رات کو کھانا کھانے کا کمرہ الگ اور وہ شیشہ جیسی فرش والا ناچ کا کمرہ۔ ایک آدمی کے لیے یہ سب کچھ اور بندو معمار کے لیے جس نے اپنے ہاتھوں سے ان سب عمارتوں کو بنایا تھا رات گزارنے کو ایک کوٹھری بھی نہیں۔"

معمار،ص:۸۲،کلیاتِ خواجہ احمد عباس،جلد اول،قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان،نئی دہلی،سنہ اشاعت:۲۰۱۷ء

زندگی میں پہلی بار اس طرح کے سوال اس کے ذہن میں اٹھ رہے تھے۔ اسی طرح بندو نے دہلی کی تمام سڑکوں پر مارا مارا پھرتا رہا۔ مگر اسے کہیں کوئی ایسی جگہ نہ ملی جہاں وہ آج کی رات کاٹ سکے۔ اب وہ شہر کی حدود سے باہر نکل کر آگے

بڑھا تو ایک عالیشان عمارت نظر آئی۔ اب اسے معلوم ہوا کہ یہ تو ہمایوں کا مقبرہ ہے۔ اسے امید تھی کہ مقبرے کے کسی کونے میں رات گزارنے کی جگہ مل جائے گی۔ بندو اگرچہ تھک چکا تھا لیکن اس کے دل میں ایک امید سی جگ گئی۔ تیز تیز قدموں سے چلتا ہوا وہ مقبرے کے دروازے کے قریب پہنچا۔ ابھی دروازے کے اندر داخل بھی نہیں ہوا تھا کہ مقبرے کے رکھوالے نے سخت لہجے میں اسے تنبیہ کی: "ابے کون ہے تو؟ نکل سالے یہاں سے نہیں تو ایک رسید کرتا ہوں۔"

معمار، ص: ۸۳، کلیاتِ خواجہ احمد عباس، جلد اول، قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان، نئی دہلی، سنہ اشاعت: ۲۰۱۷ء

بندو بہت زیادہ مایوس ہوا۔ اس میں اتنا حوصلہ نہیں تھا کہ اس سے بحث کر سکے۔ وہ الٹے پاؤں واپس ہو گیا۔ اب اس کے ذہن میں اس طرح کے سوال بار بار پیدا ہو رہے تھے کہ: "بادشاہ مر بھی جائے تو اس کی مردہ ہڈیوں کے لیے اتنا بڑا محل چاہیے اور میری زندہ ہڈیوں کے لیے ایک کوٹھری بھی نہیں۔ آخر یہ ہمایوں کا مقبرہ کس نے بنایا تھا۔ میرے باپ دادا نے۔ اور آج مجھے یہاں سے کتے کی طرح دھتکار کر نکال دیا۔۔۔ کیوں؟ آخر کیوں؟۔۔۔ لاٹ صاحب کا محل۔۔۔ تین چار سو کمرے۔۔۔ چائے پینے کا کمرہ الگ۔۔۔ سگریٹ پینے کا کمرہ الگ۔۔۔ شراب پینے کا کمرہ الگ۔۔۔ اور ایک بادشاہ۔۔۔ جس کو مرے ہوئے کئی سو برس ہو گئے۔۔۔ اس کی قبر کے لیے بھی محل چاہیے۔۔۔ اور بندو معمار کے لیے کچھ بھی نہیں۔ آخر کیوں؟ کیوں؟ کیوں؟"

معمار، ص: ۸۳، کلیاتِ خواجہ احمد عباس، جلد اول، قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان، نئی دہلی، سنہ اشاعت: ۲۰۱۷ء

بالآخر اب وہ چلتے چلتے اس قدر تھک گیا تھا کہ اب اس کے لیے ایک قدم بھی آگے بڑھانا محال تھا۔ اب وہ اس سرد ٹھٹھرتی رات میں سڑک کے کنارے ہی چادر اوڑھ کر سو گیا۔ اور اس طرح سویا کہ وہ پھر دوبارہ اٹھ نہ سکا۔ بقول مصنف: "جب ٹانگوں نے چلنے سے جواب دے دیا تو سڑک کے کنارے ہی بندو چادر لپیٹ کر لیٹ گیا۔ نیند سولی پر بھی آ جاتی ہے۔ برف کے بھالے چبھتے رہے مگر پھر بھی بندو سو گیا۔

صبح کو پہاڑی کے پیچھے سے سورج نے منھ نکالا اور نئی دہلی پر سے کہرے کا نقاب ہٹایا۔ سورج کی کرنیں وائس ریگل لاج پر پڑیں مگر اس کی سنگین دیواروں کو توڑ کر آگے نہ جا سکیں۔ ایک کالے دیو کی طرح وائس ریگل لاج کا سایہ زمین پر رینگتا ہوا آیا اور بندو معمار کی ٹھٹھری ہوئی لاش کو پامال کرتا ہوا آگے بڑھ گیا۔"

معمار، ص: ۸۳، کلیاتِ خواجہ احمد عباس، جلد اول، قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان، نئی دہلی، سنہ اشاعت: ۲۰۱۷ء

اس افسانے میں ترقی پسندی کی اصلی روح رواں دواں ہے۔ اس میں افسانہ نگار نے جاگیر دارانہ نظام اور سامراجیت کے ظلم و جبر، بربریت اور استحصال کی کہانی اپنے طور پر افسانہ نگار نے پیش کیا ہے۔ اس افسانے کے ذریعے خواجہ احمد عباس نے یہ بتانے کی کوشش کی ہے کہ شہنشاہیت اور سامراجیت میں مزدوروں اور دبے کچلے لوگوں کے ساتھ کس طرح کا ناروا سلوک روا رکھا جاتا تھا۔ اور کس طرح ثروتمند لوگ غریبوں، محنت کشوں اور مزدوروں سے ضرورت پڑنے پر کام لے لیا جاتا تھا۔ لیکن کام نکل جانے کے بعد ان سے غیر انسانی برتاؤ روا رکھا جاتا تھا۔ ان کو ان کے بنیادی حقوق سے بھی محروم کر دیا جاتا تھا۔ دوسری بات یہ کہ اگر انسان میں انسانیت باقی نہ رہے تو بڑی بڑی عمارتیں کس کام کی۔ جس میں ایک بے سہارا انسان کو ایک رات رکنے کی جگہ بھی نہ دیا جا سکے۔ ایسی عمارتیں اور حویلیاں ایک دن ویران ہو کر دوسروں کے لیے باعثِ عبرت بن جاتی ہیں اور ان کا کوئی نام لیوا تک نہیں رہتا۔ اس افسانے میں افسانہ نگار نے طبقاتی استحصال اور سامراج کی گھناؤنی سازشوں کے خلاف آواز بلند کی ہے۔

☆☆☆☆☆

دہلی اُردو اکادمی اور رسالہ ''امنگ'' کا تعارف

عابد حسین
بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ آخر

دہلی اردو اکادمی دہلی حکومت کے محکمۂ آرٹ، کلچر اینڈ لینگویجز کے تحت قائم ایک اہم ادبی، ثقافتی اور تعلیمی ادارہ ہے، جو اردو زبان و ادب کے فروغ، تحفظ اور ترویج کے لیے سرگرم عمل ہے۔ اس ادارے کا بنیادی مقصد اردو زبان کو نئی نسل تک پہنچانا، ادبی ورثے کی حفاظت کرنا، اور اردو تہذیب و ثقافت کو مضبوط بنیاد فراہم کرنا ہے۔

دہلی اردو اکادمی کا قیام اس احساس کے تحت عمل میں آیا کہ اردو صرف ایک زبان نہیں بلکہ برصغیر کی مشترکہ تہذیب، ثقافت اور تاریخی شعور کی نمائندہ زبان ہے۔ دہلی چونکہ اردو زبان و ادب کا ایک اہم مرکز رہا ہے، اس لیے یہاں اردو کی ترقی کے لیے ایک منظم ادارے کی ضرورت محسوس کی گئی۔ اسی مقصد کے پیش نظر اکادمی نے ادبی، تعلیمی اور ثقافتی میدان میں نمایاں خدمات انجام دینا شروع کیں۔

اکادمی کی نمایاں سرگرمیوں میں قومی اور بین الاقوامی مشاعروں کا انعقاد، ادبی کانفرنسیں، سیمینار، مذاکرے، کتابوں کی رونمائی، اور اردو سے متعلق مختلف تقریبات شامل ہیں۔ ان پروگراموں میں ملک بھر کے نامور شعرا، ادبا، محققین اور طلبہ شرکت کرتے ہیں، جس سے اردو کے علمی ماحول کو تقویت ملتی ہے۔

تعلیمی میدان میں دہلی اردو اکادمی خصوصی کردار ادا کرتی ہے۔ یہ اردو سیکھنے کے خواہش مند افراد کے لیے اردو زبان کے کورسز، رسم الخط کی تعلیم، کوچنگ کلاسز اور مختلف تربیتی پروگرام منعقد کرتی ہے۔ خاص طور پر طلبہ کے لیے مقابلہ جاتی امتحانات کی تیاری، اسکالرشپ اور امدادی پروگرام بھی فراہم کیے جاتے ہیں۔

اشاعتی سرگرمیوں کے لحاظ سے بھی اکادمی کا کردار اہم ہے۔ یہ ادارہ اردو کی معیاری کتابیں، تحقیقی جرائد، رسائل، شعری مجموعے، تنقیدی مضامین اور تاریخی دستاویزات شائع کرتا ہے۔ اس کے ذریعے اردو کے کلاسیکی اور جدید ادب کو عام قارئین تک پہنچانے کی کوشش کی جاتی ہے۔

دہلی اردو اکادمی ادیبوں، شاعروں اور صحافیوں کی حوصلہ افزائی کے لیے مختلف اعزازات اور انعامات بھی دیتی

ہے۔ ادبی خدمات انجام دینے والے افراد کو مالی معاونت، ایوارڈز اور اعزازی اسناد سے نوازا جاتا ہے، جس سے اردو ادب میں نئی تخلیقی توانائی پیدا ہوتی ہے۔

اکادمی اردو صحافت اور ترجمہ نگاری کے میدان میں بھی تعاون فراہم کرتی ہے۔ اردو اخبارات، رسائل اور مترجمین کی سرپرستی کے ذریعے اردو زبان کی عصری ضرورتوں کو پورا کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔

مختصراً، دہلی اردو اکادمی اردو زبان و ادب کے فروغ، ادبی روایت کے تحفظ، اور نئی نسل کو اردو تہذیب سے جوڑنے والا ایک مؤثر ادارہ ہے۔ دہلی میں اردو کی بقا اور ترقی میں اس کا کردار نہایت اہم اور قابلِ قدر ہے۔

ماہنامہ ''امنگ'' کا تعارف

ماہنامہ ''امنگ'' دہلی اردو اکادمی کا ایک اہم ادبی اور تعلیمی رسالہ ہے، جو خاص طور پر بچوں اور نوعمر قارئین کے لیے شائع کیا جاتا ہے۔ اس رسالے کا بنیادی مقصد نئی نسل کو اردو زبان و ادب سے جوڑنا، ان میں مطالعے کا ذوق پیدا کرنا، اور معیاری و مفید ادب فراہم کرنا ہے۔ دہلی اردو اکادمی نے اردو زبان کے فروغ کے ساتھ ساتھ بچوں کی ذہنی، اخلاقی اور تعلیمی تربیت کے لیے اس رسالے کا اجرا کیا، تاکہ بچے دلچسپ اور معلوماتی انداز میں اردو سیکھ سکیں۔

ماہنامہ ''امنگ'' اردو کے بچوں کے رسائل میں ایک ممتاز مقام رکھتا ہے۔ اس کی اشاعت باقاعدگی سے ہوتی ہے اور ہر شمارہ بچوں کے لیے نئے موضوعات، دلچسپ کہانیوں اور معلوماتی مضامین کے ساتھ شائع کیا جاتا ہے۔ رسالے کا نام ''امنگ'' خود امید، خوشی، جوش اور نئی آرزوؤں کی علامت ہے، جو بچوں کی فطرت اور ان کے روشن مستقبل کی نمائندگی کرتا ہے۔ اس رسالے میں بچوں کی دلچسپی اور ذہنی سطح کو مدنظر رکھتے ہوئے متنوع مواد شامل کیا جاتا ہے۔ اس میں اخلاقی اور سبق آموز کہانیاں، نظمیں، لطیفے، پہیلیاں، معلوماتی مضامین، سائنسی مضامین، تاریخی واقعات، مشہور شخصیات کے تعارف، اور قومی و سماجی موضوعات پر مضامین شامل ہوتے ہیں۔ اس کے علاوہ بچوں کی تخلیقات جیسے مضامین، کہانیاں، نظمیں، خطوط اور تصاویر بھی شائع کی جاتی ہیں، جس سے بچوں میں تخلیقی اعتماد پیدا ہوتا ہے۔

ماہنامہ ''امنگ'' اردو کے بچوں کے رسائل میں ایک ممتاز مقام رکھتا ہے۔ اس کی اشاعت باقاعدگی سے ہوتی ہے اور ہر شمارہ بچوں کے لیے نئے موضوعات، دلچسپ کہانیوں اور معلوماتی مضامین کے ساتھ شائع کیا جاتا ہے۔ رسالے کا نام امنگ ''خود امید، خوشی، جوش اور نئی آرزوؤں کی علامت ہے، جو بچوں کی فطرت اور ان کے روشن مستقبل کی نمائندگی کرتا ہے۔

اس رسالے میں بچوں کی دلچسپی اور ذہنی سطح کو مدنظر رکھتے ہوئے متنوع مواد شامل کیا جاتا ہے۔ اس میں اخلاقی اور سبق آموز کہانیاں، نظمیں، لطیفے، پہیلیاں، معلوماتی مضامین، سائنسی مضامین، تاریخی واقعات، مشہور شخصیات کے تعارف،

اور قومی وسماجی موضوعات پر مضامین شامل ہوتے ہیں۔اس کے علاوہ بچوں کی تخلیقات جیسے مضامین، کہانیاں، نظمیں، خطوط اور تصاویر بھی شائع کی جاتی ہیں، جس سے بچوں میں تخلیقی اعتماد پیدا ہوتا ہے۔

ماہنامہ ''امنگ'' کی ایک نمایاں خصوصیت اس کی سادہ، آسان اور شستہ زبان ہے۔ چونکہ اس کا ہدف بچوں کی عمر کا طبقہ ہے، اس لیے زبان کو عام فہم رکھا جاتا ہے تاکہ بچے بآسانی مواد کو سمجھ سکیں اور اردو پڑھنے میں دلچسپی محسوس کریں۔اس رسالے کے ذریعے بچوں میں زبان دانی کے ساتھ ساتھ مطالعے کی عادت بھی فروغ پاتی ہے۔

رسالے کی طباعت بھی نہایت خوبصورت اور دلکش ہوتی ہے۔ رنگین صفحات، خوبصورت تصاویر اور جاذبِ نظر سرورق بچوں کو اپنی طرف متوجہ کرتے ہیں۔بصری حسن کے ساتھ دلچسپ مواد اسے بچوں کے لیے مزید پرکشش بنا دیتا ہے۔

ماہنامہ ''امنگ'' کی ایک نمایاں خصوصیت اس کی سادہ، آسان اور شستہ زبان ہے۔ چونکہ اس کا ہدف بچوں کی عمر کا طبقہ ہے، اس لیے زبان کو عام فہم رکھا جاتا ہے تاکہ بچے بآسانی مواد کو سمجھ سکیں اور اردو پڑھنے میں دلچسپی محسوس کریں۔اس رسالے کے ذریعے بچوں میں زبان دانی کے ساتھ ساتھ مطالعے کی عادت بھی فروغ پاتی ہے۔

رسالے کی طباعت بھی نہایت خوبصورت اور دلکش ہوتی ہے۔ رنگین صفحات، خوبصورت تصاویر اور جاذبِ نظر سرورق بچوں کو اپنی طرف متوجہ کرتے ہیں۔بصری حسن کے ساتھ دلچسپ مواد اسے بچوں کے لیے مزید پرکشش بنا دیتا ہے۔ ماہنامہ امنگ صرف تفریح فراہم نہیں کرتا بلکہ بچوں کی کردار سازی میں بھی اہم کردار ادا کرتا ہے۔اس کے مضامین میں سچائی، ایمانداری، محنت، نظم وضبط، حب الوطنی، صفائی، تعلیم کی اہمیت اور سماجی ہم آہنگی جیسے موضوعات کو نمایاں کیا جاتا ہے۔اس طرح بچے تفریح کے ساتھ ساتھ اخلاقی اور سماجی اقدار سے بھی آشنا ہوتے ہیں۔

دہلی اردو اکادمی کا یہ رسالہ اردو زبان کے فروغ میں ایک مؤثر ذریعہ ہے۔موجودہ دور میں جب بچوں کی دلچسپی زیادہ تر ڈیجیٹل ذرائع کی طرف منتقل ہو رہی ہے، ایسے میں ''امنگ'' جیسا رسالہ بچوں کو کتاب اور مطالعے کی دنیا سے جوڑنے میں مدد دیتا ہے۔

مختصراً، ماہنامہ ''امنگ'' دہلی اردو اکادمی کی ایک قابلِ قدر ادبی کاوش ہے، جو بچوں کی ذہنی نشوونما، اخلاقی تربیت اور اردو زبان کے فروغ میں نمایاں خدمات انجام دے رہا ہے۔ یہ رسالہ بچوں کے لیے تفریح، تعلیم اور ادب کا ایک خوبصورت امتزاج ہے۔

☆☆☆☆☆

قومی تعلیمی پالیسی 2020 میں
مادری زبان کی اہمیت اور معنویت

عِشاء فاطمہ
بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ دوم

قومی تعلیمی پالیسی 2020 ہندوستان کے تعلیمی نظام میں ایک اہم تبدیلی کی نمائندگی کرتی ہے۔اس پالیسی کا مقصد تعلیم کو زیادہ بامعنی اور طلبہ کے لیے آسان بنانا ہے، اس میں خاص طور پر ابتدائی تعلیم میں مادری زبان کو ذریعۂ تعلیم بنانے پر زور دیا گیا ہے۔قومی تعلیمی پالیسی 2020 نے ایک فارمولا نکالا جس میں 5+3+3+4 کی بات کی گئی، اس میں یہ کہا گیا کہ پانچویں جماعت تک کے طلبہ کو مادری زبان میں تعلیم دی جائے، اب قومی تعلیمی پالیسی 2020 نے کاغذی طور پر کہہ دیا اور ریاستوں نے اسے لاگو کر دیا، لیکن جس طرح سے چیزیں نمو کی اور بڑھ رہی ہیں، سبھی کچھ جدید ہو رہا ہے، اسی طرح کہیں نہ کہیں والدین یا معاشرے کی سوچ بھی بدل رہی ہے، وہ ان چیزوں کو سمجھ ہی نہیں رہے ہیں، وہ یہ بہتر طریقے سے جانتے ہیں کہ بچے کی یہ بڑھتی عمر ہوتی ہے اور وہ چیزوں کو بہت تیزی سے اپنے ذہن میں جذب کر لیتے ہیں۔اور اسی چیز پر غور کرتے ہوئے معاشرہ اور والدین کیا کرتے ہیں کہ اپنے بچوں کو مادری زبان میں تعلیم دلانے کے بجائے ان کا داخلہ ہی انگریزی میڈیم اسکول میں کراتے ہیں اور کوشش کرتے ہیں کہ ان کے بچوں کو انگریزی آئے اور وہ انگریزی میں بات کریں، یعنی کہ لوگ خود ہی ان چیزوں کو نہیں سمجھ رہے ہیں کہ مادری زبان کی اہمیت کیا ہے۔آپ نے یہ کہاوت تو سنی ہی ہوگی "کوس کوس پر پانی بدلے، چار کوس پر بانی" اور بنیادی طور پر ہندوستان میں تو ویسے بھی مختلف زبانیں ہیں، ہر ریاست کی وہاں کے علاقوں کی اپنی ایک زبان ہے۔ ہندوستان کی تو پہچان ہی اس کی تہذیب ہے اور اگر مادری زبان ہی نہیں ہوگی یا لوگ اسے خود کوئی اہمیت ہی نہیں دیں گے تو جس طرح مادری زبان ختم ہوگی، اسی طرح وہاں کی تہذیب بھی ختم ہو

جائے گی۔اس لیے یونیسکو (UNESCO) نے 17 نومبر 1999ء کو بین الاقوامی یومِ مادری زبان (International Mother Language Day) کا اعلان کیا جو ہر سال 21 فروری کو منایا جاتا ہے، جس سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ مادری زبان کی اہمیت نہ صرف ہندوستان تک محدود ہے بلکہ وہ بین الاقوامی سطح پر بھی بہت معنی رکھتی ہے۔

☆☆☆☆☆

قومی تعلیمی پالیسی 2020 اور مادری زبان

علما سیفی

بی۔اے۔اُردو آنرز، سالِ دوم

تعلیم کا اصل مقصد انسان کی پوشیدہ صلاحیتوں کو اجاگر کرنا ہے اور تاریخ گواہ ہے کہ شعور کی بیداری مادری زبان کے بغیر ممکن نہیں۔ قومی تعلیمی پالیسی، سن 2020 اس حقیقت کا اعتراف ہے کہ ایک بچہ اپنی مادری زبان میں جتنا فطری انداز میں سیکھ سکتا ہے، وہ کسی دوسرے غیر ملکی زبان میں نہیں سیکھ سکتا۔ جب بچے اپنی ابتدائی زندگی میں دنیا کو سمجھنا شروع کرتا ہے، تو وہ اپنے اردگرد کے ماحول، گھر کے افراد اور معاشرتی تجربات سے جو کچھ سیکھتا ہے، وہ سب مادری زبان کے ذریعے ہی اسے اچھی طرح سمجھ آجاتا ہے۔ اس لیے قومی تعلیمی پالیسی سن 2020 اس حقیقت کو تسلیم کرتی ہے کہ ابتدائی تعلیم مادری زبان میں ہی دی جائے تو سیکھنے کا عمل زیادہ فطری، مؤثر اور پائیدار بن جاتا ہے۔ ایک بچہ اپنی مادری زبان میں جس آسانی سے خیالات کو سمجھتا اور بیان کرتا ہے، وہ کسی دوسری زبان میں ممکن نہیں ہوتا، کیونکہ مادری زبان ہی اس کی سوچ کا بنیادی ڈھانچہ ہوتی ہے۔ اس نئی پالیسی کی اہم بات یہ ہے کہ یہ تعلیم کو بوجھ کے بجائے سمجھنے کا ذریعہ بناتی ہے۔ جب ریاضی، سائنس اور سماجی علوم جیسے مضامین مادری زبان میں پڑھائے جائیں گے، تو بچہ آسانی سے سوال کرے گا، اور اس کا اعتماد بڑھے گا۔ ہمیں یہ سمجھنا چاہیے کہ زبان صرف بات چیت کا ذریعہ نہیں، بلکہ اس میں ہماری تہذیب، ثقافت اور تاریخ بھی شامل ہوتی ہے۔ مادری زبان میں تعلیم دینے سے بچے اپنی جڑوں سے جڑے رہتے ہیں، اور جدید دنیا میں بھی اپنی شناخت برقرار رکھتے ہیں۔ اس پالیسی کا مقصد زبان کی بنیاد پر فرق کو کم کرنا اور سب کو برابر موقع دینا ہے۔ یہ اس سوچ کو ختم کرتی ہے کہ ذہانت صرف انگریزی یا کسی خاص زبان سے وابستہ ہے۔ حقیقت یہ ہے کہ جو بچے اپنی مادری زبان میں مضبوط ہوتے ہیں، وہ دوسری زبانیں بھی جلد سیکھ لیتے ہیں۔ ہمیں ایسے نوجوان چاہیے جو دنیا میں مقابلہ بھی کریں اور اپنی زبان اور ثقافت پر فخر بھی کریں۔ آخر میں یہ کہا جا سکتا ہے کہ مادری زبان انسان کی روح آواز ہوتی ہے۔ جب تعلیم مادری زبان میں دی جائے تو وہ قوم کی تقدیر بدل سکتی ہے۔ قومی تعلیمی پالیسی سن 2020 کا یہ قدم ہمیں روشن مستقبل کی طرف لے جا سکتا ہے، جہاں بچے تعلیم یافتہ بھی ہوں گے۔ اگر ہم اس پالیسی کو صحیح طریقے سے اپنائیں تو ہندوستان کا تعلیمی نظام بہتر ہوگا اور ہم عالمی سطح پر آگے بڑھ سکیں گے۔

SATYAWATI COLLEGE, UNIVERSITY OF DELHI

PRIDE OF SATYAWATI

Prof. Dhananjay Joshi
Vice Chancellor of DTU

Pranidhi Sahwney
Dept of Economics
World Bank Consultant

Surbhi Kesar, Lecturer
Dept of Economics
SOAS University of London

Avdhesh Mishra
Founder & Member, Governing Body
The Northcap University, Gurgaon

Sagar Bagmar
IPS

Dr. Shikha Gupta, Faculty/Director
Sushma Swaraj Institute of Foreign
Service Ministry of External Affairs

Vikas Rathi
Consultant
Actuaries OnTop, Singapore

Col Vinod
Colonel In Indian Army

Dr. Rajesh Kumar
Associate Professor
BITS, Pilani

Pratik Kashyap
Executive Director,
Goldman Sachs, London, UK

Professor Kusha Tiwari
Shyam Lal College
University of Delhi

Dr. Pawan Kumar
Assistant Professor of English
Dyal Singh (E) College, DU

Sunny K Saurav
Dept of Economics
Senior Deputy Collector
Patna, Bihar.

Ningombam Victoria Chanu
Assistant Professor
Dr. Bhim RAO Ambedkar College
University of Delhi

Ram Kumar Thakur
Assistant Professor
Dept of Political Science
Hindu College, DU

Sanket Shekhar
Assistant Professor
Dept of Management Studies
Aryabhatt College, DU